

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ
САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 809.155. О - 3
ТКБ 81.2 тоҷ
3 - 80**

ЗОИТОВА МОҶИРА МАҲМАДИОСУФОВНА

**ТАҲЛИЛИ ЛИНГВИСТИИ ҲАЙАТИ ЛЕКСИКИИ «ЛУҒАТИ
НИМТАФСИЛИИ ТОҶИКӢ БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК»-И
САДРИДДИН АЙНӢ**

АВТОРЕФЕРАТ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ:

Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло, доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, муовини раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқарризи расмӣ:

Шафоатов Азал Нусратович, доктори илми филология, дотсент, мудири кафедраи забонҳои Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи Саидмуъмин Раҳимов

Амлоев Аминҷон Ятимович, номзади илми филология, муаллими калони кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи рус, журналистика ва медиатехнологияи Донишгоҳи Славянии Россия ва Тоҷикистон

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия 11-уми март соли 2024, соати 13:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-068 назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «_____» _____ соли 2024 фиристода шуд.

**Котиби илмӣи шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент**

Каримова Д.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Таърихи забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки дар тули мавҷудияти худ ба ин забон осори забардасти илмию фарҳангӣ ва адабӣ офарида шуда, ҳар яке аз онҳо дар пешрафт ва такмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян гузоштаанд. Дар байни осори ҳангуфти дар садсолаҳои гуногун офаридашуда асарҳои лексикографӣ ҷойгоҳи махсус доранд, зеро онҳо вазъи забони замони худ ва шояд чанд қарн пешро дар бар гирифта, қудрату тавонии забонро пешкаш намоянд. Яке аз луғатномаҳои мондагор «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» (минбаъд «Луғатнома») мебошад, ки аз тарафи Қаҳрамони Тоҷикистон, устод Садриддин Айнӣ таълиф гардидааст. Ин луғатнома яке аз беҳтарин корҳои лексикографияе мебошад, ки барои миллати тоҷик дар тули наздик сад соли охир хизмат карда истодааст. Дар ин муддат аз ин асари безавол садҳо нафар адибон, донишмандони соҳаҳои гуногун, мутахассисони мактабу маориф, матбуот ва ғайра истифода карда, ниёзҳои забонии худро баровардаанд. Дар он калимаҳои тафсир шудаанд, ки аз забони адабиёти классикӣ ва забони зиндаи халқ маншаъ мегиранд. Мутаасифона, то имрӯз доир ба ин луғатнома ва масъалаҳои лингвистии он кори мукаммали диссертатсионие ба вучуд наомадааст. Аз ин рӯ, баррасии лингвистии таркиби луғавии ин асар барои бозкушоии мавқеи он дар байни дигар осори монанд, нишон додани имконоти истифодаи истилоҳоти соҳавии дар он тафсиршуда барои марҳилаи кунунӣ забони адабии тоҷикӣ аҳаммияти калони илмӣ дошта, гувоҳи мубрам будани баррасии лингвистии ин луғатнома мебошад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Таҳқиқи забоншиносии осори устод С.Айнӣ ҳанӯз аз солҳои панҷоҳуми асри гузашта оғоз гардидааст. Махсусан, тадқиқотҳои муҳаққиқон Н. Маъсумӣ¹, А. А. Керимов², К. Айнӣ³, Р. Абдуллозода⁴, М. Муҳаммадиев⁵, С. Ҳалимов⁶, В. Асрорӣ⁷, Ҳ. Рауфов¹, М.

¹ Маъсумӣ Н. Забон ва маҳорати адабӣ // Тоҷикистони сурх. - Сталинобод. 1951, 15 июл; Рол ва мавқеи С. Айнӣ дар мубориза барои забони адабии тоҷик баъд аз «Револютсияи Октябр» // Шарқи Сурх. - Сталинобод. 1954. -№8. -С.87-105; Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. 294 с.

² Керимов А. А. Роль Садриддина Аини в развитии современного таджикского литературного языка на примерах анализа глагольной системы / А. А. Керимова // Автореф. дисс. на соиск, учен. степ. канд. филол. наук. - М., 1954.

³ Айнӣ К. Қайдҳои С.Айнӣ оид ба забон ва услуби тарҷумаҳои адабиёти бадеӣ / К. Айнӣ // Шарқи сурх. Сталинобод, 1955. -№ 121. - С.63-85; 1956. -№ 7. -М.60- 71.

⁴ Абдуллозода Р. Айнӣ ва забони адабии тоҷик / Р. Абдуллозода // Ҳақиқати Узбекистон. - Тошкент, 1976. 27 март; Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои С.Айнӣ / Р. Абдуллозода. – Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1958. 102с.

⁵ Муҳаммадиев М. С. Айнӣ ва забони адабии тоҷик / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. - 1963. - №4. – С.58-64.

⁶ Ҳалимов С. Қайдҳои С. Айнӣ оид ба орфографияи забони тоҷикӣ / С. Ҳалимов // Маориф ва маданият. -1964. -23 май; С. Айнӣ дар бораи ташаккули забони адабии тоҷик// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе: Ирфон, 1967. -С. 93-106; Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик / С. Ҳалимов. -Душанбе: Ирфон, 1974, 124с.

⁷ Асрорӣ В. Баъзе масъалаҳои забони халқӣ-гуфтугӯии асарҳои С.Айнӣ ва маҳорати ӯ / В.

Юсуфова², Карамшоев³, М. Холов⁴, Х. Ҳусейнов⁵, Т. Ваҳҳобов⁶, С. Аминов⁷, С. Атобуллоев⁸, Ҳ. Турсунова⁹, Н. Шарофов¹⁰, Р. Ғаффоров¹¹, А. Воҳидов¹² [1978], Р. Маъруфов¹³, М. Шодиев¹⁴, Х. Отахонова¹⁵, Т. Чориев¹⁶, Ё. Саидов¹⁷, М. М. Мирзоева¹⁸, Т. Шокиров¹⁹, А. Ҳасанов²⁰, М. Ӯрунова²¹, С.Мирзоев¹ ва

Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968.

¹ Рауфов Ҳ. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ / Ҳ. Рауфов // Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. – С.59; Луғатшиноси барҷаста // Тоҷикистони советӣ. – Душанбе, 1978. -19 май; Лексикаи китобӣ / Ҳ. Рауфов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1981. -№7- С. 12-15.

² Юсупов Х. Лексические особенности языка произведений Садриддина Айни / Х. Юсупов // АКД. – Душанбе, 1971. 35 с.

³ Карамшоев Д. Муносибати С. Айни ба забони умумихалқӣ ва шеваҳо / Д. Карамшоев // Бадахшони советӣ. –Душанбе,1972. 20 авг.

⁴ Холов М. Лексика романа «Дохунда» Садриддина Айни / М. Холов //АКД. –Душанбе, 1972.17 с.

⁵ Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни / Х.Ҳусейнов. -Душанбе: Ирфон, 1973. - 226с.

⁶ Ваҳҳобов Т. Айни ва забони модарӣ / Т. Ваҳҳобов // Садои Шарк. –Душанбе,1976. №2. -С. 147-149.

⁷ Аминов С. Чанд масъалаи шарҳи луғати «Одина»-и С.Айни дар синфи VI / С. Аминов // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. -Душанбе, 1977. - С. 111-117.

⁸ Атобуллоев С. Як унсури гуфтугӯӣ дар осори Айни / С. Атобуллоев // Маориф ва маданият. – Душанбе, 1977. -12 июн.

⁹ Турсунова Ҳ. Инъикоси воқеаҳои иҷтимоӣ-таърихӣ дар фразеологизмҳои романи «Ғуломон»-и С.Айни / Ҳ. Турсунова. – Душанбе, 1977. -С. 77-82.

¹⁰ Шарофов Н. Луғати нимтафсилаи С. Айни / Н. Шарофов // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. -Душанбе, 1977. -С. 132-134.

¹¹ Ғаффоров Р. Устод Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ, 1978, №4, -С.20-26.

¹² Воҳидов А. Роли устод С.Айни дар инкишофи лексикографияи советии тоҷик / А. Воҳидов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. - Самарқанд, 1978. - С. 132-138.

¹³ Маъруфов Р. С. Айни ва таълифи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ / Р. Маъруфов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. -Самарқанд, 1978. -С.139-144.

¹⁴ Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни / М. Шодиев // Дис. канд. фил. наук. – Душанбе, 1994. – 191 с.

¹⁵ Отахонова Х. Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айни / Х. Отахонова // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе:Дониш, 2002. – С.150-162.

¹⁶ Чориев Т. Вазифаҳои услубии калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар публитсистикаи С.Айни / Т. Чориев // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе: Дониш, 2002. – С.171-180.

¹⁷ Саидов Ё. Маҳорати устод Айни дар истифодаи аффиксҳои форсӣ тоҷикӣ / Ё Саидов // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе:Дониш, 2002. – С.181-183.

¹⁸ Мирзоева М. М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айни ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ / М. М. Мирзоев. – Душанбе: Матбуот. 2008, 160с.

¹⁹ Шокиров Т. Виҷағҳои лафзӣ мардумшиносии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айни / Т. Шокиров // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.298-306.

²⁰ Ҳасанов А. Масоили решашинохтии вожаҳо аз назарӣ устод Айни / А. Ҳасанов //Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 284-290.

²¹ Ӯрунова М., Бобоева М. Ҷойгоҳи Фарҳангомаи Айни дар маърифати осори суханварони классик / М. Ӯрунова, М. Бобоева // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. - С.170-184.

дахҳо нафари дигар гувоҳи он аст, ки осори устод С.Айнӣ дар бобати масоили забонӣ таваҷҷуҳи олимони зиёдеро ҷалб кардааст, ки ба унвони заминаҳои назариявӣ методологии таҳқиқоти мо буда метавонанд. Мутахассисон дар асару мақолаҳои доир ба маҳорати суханофаринӣ, нақши устод С.Айнӣ дар пешрафти забони тоҷикӣ, услуб ва тарзи баёни ӯ, доир ба лексика, фразеология, луғатшиносӣ, хусусиятҳои морфологию синтаксисӣ, вомвожаҳои осори устод ва ғайраҳо бахс намудаанд. Баррасии асару мақолаҳои беш аз нимасраи ба таҳқиқи осори С.Айнӣ бахшидашуда гувоҳи он аст, ки роҷеъ ба хусусиятҳои лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и ӯ кори алоҳидаи диссертсионӣ нашудааст. Ин ҳолат бозгӯии зарурият ва мубрамии интихоби мавзуи мазкур мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи осори устод С. Айнӣ ва, махсусан, мавзуи таҳқиқотии таҳлили лингвистии ҳайати лексикии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ марбут ба мавзӯҳои равияи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқ баррасии лингвистии таркиби луғавии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ ба шумор меравад. Дар доираи як таҳқиқот нишон додани тамоми ҷанбаҳои забоншиносии ин луғатнома аз имкор берун аст. Аз ин рӯ, назди худ мақсад гузоштаем, ки зимни баррасии таркиби луғавии асар ба калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва иқтибосии он, ки тибқи иттилои устод Айнӣ дарсади зиёди луғатномаро фаро гирифтаанд, таъя намоем. Ҷамчунин, яке аз ҳадафҳои асосии кори диссертсионӣ нишон додани роҳҳои калимасозии «Луғатнома» буда, сохтори вожаҳои сохта ва мураккаби «Луғатнома»-ро фаро мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои ҳалли мақсади гузошташуда ҳалли вазифаҳои зеринро дар назар дорем:

1. Гирдоварӣ ва табақабандии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва иқтибосии дар «Луғатнома» тафсиршуда ва калимаҳои сохтаю мураккаби асар.
2. Баррасии масоили назариявӣ, моҳият ва мазмуни калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар забон ва нишон додани ҷойгоҳи онҳо дар «Луғатнома»-и устод С.Айнӣ.
  - а) таҳқиқи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣи «Луғатнома» аз рӯи мансубияти соҳавии онҳо;

---

¹ Мирзоев С. Баррасии бархе аз ибораҳои фразеологии соматикӣ романи «Дохунда»-и С. Айнӣ / С. Мирзоев // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.306-311.

- б) нишон додани хусусиятҳои луғавию семантикии калимаҳои халқӣ - гуфтугӯӣ «Луғатнома».
3. Таҳқиқи масоили назариявӣ дар забон ва баррасии калимаҳои иқтибосии дар «Луғатнома» тафсиршуда.
- а) нишон додани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асар;
 б) муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар асар;
 в) баррасии вомвожаҳои дигар забонҳо дар «Луғатнома».
4. Баррасии илмии калимаҳои сохтаю мураккаб дар «Луғатнома»:
- а) таҳқиқи вандҳои калимасоз дар асар;
 б) муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ дар асар.

Объекти таҳқиқ. Ба ҳайси объекти таҳқиқ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ (Душанбе, 1976. –564с.) интихоб гардидааст. Баррасии хусусиятҳои лингвистии ин «Луғатнома» дар забоншиносӣ чун объекти алоҳидаи таҳқиқ бори аввал пешниҳод мегардад.

Предмети таҳқиқот. Предмети таҳқиқ ба баррасии хусусиятҳои лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ марбут мебошад, ки аз таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори «Луғатнома» иборат мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқро қорҳои илмию назариявии донишмандони забоншинос, ки доир ба масъалаҳои вожагонӣ ва грамматика таҳқиқ анҷом додаанд, ташкил медиҳанд. Дар ин маврид метавон муҳимтарини онҳоро зикр намуд: В. И. Абаев, В. В. Виноградов, В. В. Лопатин, М. Д. Степанова, А. Левковская, В. С. Расторгуева, К. С. Кубрякова, И. М. Оранский, А. Л. Хромов, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, Е. А. Земская, С. Айнӣ, Н. Маъсумӣ, М. Т. Баҳор, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, Ш. Рустамов, Д. Тоҷиев, Д. Хоҷаев, Б. Камолиддинов, Ш. Кабиринов, Т. Ваҳҳобов, М. Муҳаммадиев, О. Маҳмадҷонов, Ғ. Ҷӯраев, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, Ф. Шарифова, О. Қосимов, Т. Шокиров, А. А. Ҳасанзода, Ф. Турсунов, Д. Ҳомидов, М. Мирзоева, Ф. Амонова, П. Ҷамшедов, Н. Гадов, З. Мухторов, С. Назарзода, М. Саломӣён, М. Ҳ. Султон, А. Нозимов, С. Раҳматуллозода, С. Ҷоматов, М. Олимҷонов, А. Шафоатов, П. Нуоров, А. Мирбобоев, С. Мирзоев ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар қори диссертатсионӣ усулҳои таҳлилу таҷзия, муқоиса, шарҳу тафсир ва оморию мушоҳида истифода гардидааст. Ҷамҷунин, яке аз усулҳои асосии таҳлил усули синхронӣ низ ба қор бурда шуда, барои равшан шудани роҳи таърихӣ баъзе аз луғот аз усули диахронӣ баҳрабардорӣ сураат гирифтааст.

Сарчашмаи таҳқиқот. Маводи қор, пурра, аз моддаҳои лексикии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ (Душанбе, 1976. –564с.) гирдоварӣ ва танзиму баррасӣ гардидаанд.

Навгониҳои илмии таҳқиқот. Навгонии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки то ҳол перомунӣ масоили хусусиятҳои лингвистии «Луғатнома»-и устод С.Айнӣ қори диссертатсионии алоҳида нашудааст. Дар ин диссертатсия бори аввал аст, ки ба масъалаи баррасии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, калимаҳои

иктибосӣ ва сохтори вожаҳои тафсиршудаи луғатномаи мазкур тавачҷуҳ зоҳир гардида, хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтории моддаҳои луғавии асари мазкур мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таҳқиқи лингвистии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, вомвожаҳо ва хусусиятҳои сохтории вожаҳои тафсиршудаи «Луғатнома»-и С.Айнӣ яке аз масъалаҳои муҳими илмии муосир ба шумор меравад.

2. Ташреҳи мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва дар ин замина баррасии осори донишмандони ватанию хориҷӣ ва истифодаи назарияи илмии онҳо дар муайян кардани ҷойгоҳи диалектизмҳо дар забон вамаҳсусан, дар «Луғатнома» аҳаммияти калони илмӣ дорад.

3. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва дар ин замина муайян кардани қабатҳои луғавии соҳавӣ вожаҳои тафсиршуда дар «Луғатнома» аз масоили мубрамест, баррасии илмии онҳо дар забони тоҷикӣ ҷойгоҳи муайяни илмӣ дорад.

4. Баррасии илмии калимаҳои иқтибосӣ, сабабу омилҳои таърихии воридшавии онҳо ба забон ва инъикоси онҳо дар луғатномаҳо яке аз масоили ҷолиби илмӣ ба шумор меравад.

5. Гирдоварӣ, танзим ва табақабандии вомвожаҳои иқтибосии арабӣ аз «Луғатнома»-и мазкур ва таҳқиқи қолибҳои арабии мутааддиди онҳо барои нишон додани таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

6. Муайян кардани ҷамъбандиҳои арабии шакли мукассар ва солим ҷиҳати ошкор сохтани мақоми онҳо дар забон ва мутобиқ шудани онҳо ба қонунҳои савтию сарфии забони тоҷикӣ аҳаммияти маҳсуси илмию назариявӣ ва амалӣ дорад.

7. Сохтори вожаҳои тафсиршудаи «Луғатнома»-и мазкур ва муайян кардани қолибҳои калимасозии онҳо ҷиҳати таъини роҳи таърихӣю суннатии калимасозӣ аҳаммияти маҳсуси илмӣ дорад.

Аҳаммияти назарии таҳқиқот. Баррасии лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ аҳаммияти муайяни назариявӣ дорад. Ин асари мондагор аз замони мавҷудияти худ то имрӯз барои раванқи забони тоҷикӣ хизмат карда истодааст ва муайян кардани ҷойгоҳи илмии ин асар аз нигоҳи забоншиносӣ вамаҳсусан, дар заминаи маводи муътамади он муайян сохтани хусусиятҳои луғавию семантикии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, вомвожаҳои гуногун аз забонҳои дигар ва сохтори калимаҳои тафсиршуда аҳаммияти назариявии ин диссертатсияро нишон медиҳад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки онро метавон дар донишгоҳҳои олиии кишвар, донишкадаҳо, коллеҷу литсейҳо ба ҳайси воситаи таълимии фанҳои забон истифода намуд. Маҳсусан, бобҳои алоҳидаи диссертатсия барои хондани лексия ва дарсҳои амалӣ аз фанҳои

лексикология, лексикография, лаҳҷашиносӣ, морфология, таърихи забон ва ғайра мувофиқ мебошанд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Таҳлили лингвистии ҳайати лексии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо ба ихтисоси 10.02.01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми фардии мо дар он зоҳир мегардад, ки масъалаи баррасии лингвистии «Луғатнома» ва дар ин замина нишон додани хусусиятҳои илмии луғавию семантикӣ ва сохтори калимаҳои ин асар бори аввал ба сурати кори диссертатсионӣ пешниҳод мегардад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратчласаи № 8 аз 06. 03. 2023) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия гардидааст.

Муҳтавои диссертатсия тавассути маърузаҳои муаллиф дар конференсияҳои байналхалқии ҷумҳуриявӣ, аз ҷумла, дар конференсияи байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ» (Душанбе, 16-17 апрели соли 2018, ДДОТ ба номи С. Айнӣ); Конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Шевашиносии тоҷик ва рушди он» (Душанбе, 2019, ДМТ); Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар мавзуи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ», ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 21-уми феввали соли 2022; Конференсияҳои апрелии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ (солҳои 2018-2023) ва конференсияҳои Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор шудаанд (соли 2023) пешниҳод гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Мазмуну муҳтаво ва нуқоти асосии диссертатсия дар 10 мақолаи илмии муаллиф, ки 5-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд, мунъакис гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз ихтисоршудаҳо, муқаддима, се боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия, феҳрасти адабиёт, наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия дар ҳаҷми 195 саҳифаи чопи компютерӣ навишта шудааст.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима оид ба мубрами мавзуи таҳқиқот, дараҷаи таҳқиқи мавзӯ, робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, объекти таҳқиқ, предмети таҳқиқот, асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқ, сарчашмаи таҳқиқ, навгониҳои илмии таҳқиқ,

нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назарии ва амалии таҳқиқ, мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот, тасвиби амалии натиҷаҳои диссертатсия, нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия маълумот дода мешавад.

Боби аввал «Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ ном дошта, аз 6 фасл иборат аст.

Фасли якум боби якум «Мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ» номида шуда, дар он қайд мегардад, ки калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ба унвони як қабати махсуси лексикӣ дар осори адибони давраҳои гуногуни таърихи илму адаби тоҷик истифода шудаанд ва имрӯз ҳам барои баровардани ниёзҳои забонии худ аз онҳо баҳрабардорӣ сурат мегирад ва ин аст, ки онҳо барои инкишофи таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат менамоянд. Дар ин фасл бо мақсади муайян сохтани мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ осори донишмандони ватанию хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Пеш аз ҳама, андешаҳои арзишманди Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон сармашқи кори мо қарор гирифтаанд¹.

Унсурҳои забони зиндаи халқӣ аз солҳои 30-юми асри XX то имрӯз диққати адибон ва донишмандони зиёдеро ҷалб кардааст. Аз ҷумла, устод С. Айнӣ аҳли илму адабро борҳо ба истифодаи «ҳазинаи забони зиндаи халқ»² талқин карда, мегӯянд, ки «дар забони зиндаи халқӣ тоҷик чунин ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма тухфа кардан аст»³.

Баррасии анқариб якасраи осори донишмандон моро ба ин андешаи водор сохт, ки калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар се маврид: зимни таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ, дар баррасиҳои шевашиносӣ ва ҳангоми тадвини луғатномаҳо мавриди омӯзиш қарор гирифта, гурӯҳҳои диалектизмҳои фонетикӣ, лексикӣ (хосса, семантикӣ, этнографӣ, иқтибосӣ) ва грамматикӣ (морфологӣ, калимасозӣ, синтаксисӣ) муайян гардидаанд. Устод С. Айнӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣро, ки дар тури солиёни зиёде гирд овардааст, бо маҳорати баланд тафсир кардааст. Онҳо ба соҳаҳои гуногун мансубанд, ки дар фаслҳои баъдии диссертатсия матраҳ шудаанд.

Фасли дуюм боби аввал «Воҳидҳои луғавии марбут ба либос ва пояфзол» номгузорӣ шудааст. Дар таҳқиқоти гуногуни олимони зимни баррасии лексика ба масъалаи либосвожаҳо ҳам аҳаммият дода мешавад. Доир ба ин масъала рисолаи махсус бо номи «Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ» (Дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои атрофи он)⁴ ба вуҷуд

¹ Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. Китоби I. Ба сӯйи пояндагӣ. - Душанбе, 2016, 516с.

² Айнӣ С. Кулӣёт / С.Айнӣ. Ҷ.12. - Душанбе, 1976. -С. 562.

³ Айнӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис / С. Айнӣ // Шарқи сурх. - 1948. - №11. -С. 40.

⁴ Ҳалимова М. Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ (Дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои

омада, хусусиятҳои лексикаи сарулибос таҳқиқ гардидааст. Ин гуна калимаҳо дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ хеле зиёданд. Онҳо мутобиқи истифодашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: ҳазмшуда ва ҳазмнашуда. Дар гурӯҳи аввал калимаҳоеро ворид кардан мумкин аст, ки баъд аз тадвини луғатнома чандин даҳсола дар хизмати аҳли илму фарҳанг будаанд ва аз тарафи аҳли забон истифода шуда бошанд ҳам, то имрӯз хусусиятҳои лаҳҷавиашонро гум накардаанд. Ба ин қабил калимаҳои **абра, адрас, баҳя, гулдӯзӣ, дастмол, дастрӯмол, дарз, фаровез** ва ғайра шомил мебошанд. Ба гурӯҳи дуюм вожаҳои мансубанд, ки то ҳол пурра умумихалқӣ нашудаанд. Онҳо ба масъалаҳои гуногуни марбут ба ҳунарҳои мардумӣ аз қабилҳои дузандагӣ ва амалу корҳои дар он зарур – чен карда андоза гирифтанд, интихоби порчаҳои матоъҳо барои курта, камзул, палос, гилем, қолин, дастпӯшак, тугма, парда, пояфзол, ришта ва ғайра вобастаанд: **ангала, баҳла, буб, гуйангала, ғито, химор, лачак** ва ғайра. Дар диссертатсия хусусиятҳои луғавию семантикии ин гурӯҳи калимаҳо таҳқиқи гардидааст.

Фасли сеюми боби якум роҷеъ ба «**Воҳидҳои луғавии марбут ба ҳайвонот ва парандагон**» баҳс мекунад. Номи ҳайвонот ва парандагон аз давраҳои қадим дар забони тоҷикӣ дида мешавад ва муҳаққиқони соҳа ба онҳо бетаваҷҷуҳ набудаанд, зеро онҳо яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ буда, дар ташаккули таркиби луғавӣ саҳми калон доранд. «Дар забони форсии миёна ҳама чонварон таҳти номи муштараки *gyānwar* «чонвар» ёд мегарданд».¹ Муҳаққиқи «Кашф-ул-махҷуб» (асри XI) Ф. Шарифова зимни баррасии номи чонварон менигорад, ки «номи тамоми ҳайвоноти дар «Кашф-ул-махҷуб» оварда, аслан, тоҷикӣ мебошанд».² Перомуни истилоҳоти хос лаҳҷавии мансуб ба ҳайвонот ва парандагон дар тадқиқотҳои Ғ. Чӯраев³ ва С. Раҳматуллозода⁴. маълумоти муфасссали илмӣ зикр шуда, ин вожаҳо гурӯҳбандӣ гардида, изоглоси истифодаи онҳо дар шеваи ҷанубӣ муайян шудааст.

Ин қабати луғавии марбут ба калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ зиёд буда, онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Аввалин калимаҳои маъмули умумихалқӣанд ва дуюмӣ хоси лаҳҷаанд. Дар қор ҳайвоноти хонагии **анвои асп**: бадром, бидав, боргир ва ғ.; **анвои хар**: моча, лавгӯш, бузи биничок; **анвои гӯсфанд**: шишак, тагал, такал, қуч; **ҳайвоноти хонагии хоси лаҳҷа** калимаҳои шутургов, чамбаршоҳ баррасии илмӣ шудаанд. Зимни таҳқиқи калимаҳои лаҳҷавии марбут ба **ҳайвоноти ваҳшӣ** вожаҳои гурдашол, чалпоса, сақанқур, сағобӣ, косадум, сиёҳгӯш, косапӯшт, роҳвор, бухтӣ, чайра ва монанди инҳо матраҳ гардид.

атрофи он) / М. Ҳалимова. – Хучанд, 2014, 154 с.

¹ Саймиддинов Д. Вожаҳои забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. - Душанбе: 2001. – С. 90,

² Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожаҳои «Кашф-ул-махҷуб»-и Хучривӣ / Ф. Х. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011. – С.14.

³ Чӯраев Ғ. Лексика / Ғ. Чӯраев // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1980. – С. 166-172.

⁴ Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. - Душанбе, МН «Дониш», 2019. – С. 3.

Зимни таҳқиқи номи **парандаҳо ва мурғҳо** калимаҳои фархаш, мошак, бедона, вартиш, фохта, похтак, сангхор, ғамхӯрак, сабзак, куркурикаррок, чархресак, шавот, ширмурғ, сихпар, пурру, шакархой, ғаливоч//ғалевоч, доғсар ва монанди инҳо баррасӣ шуданд. Ин қабати луғавӣ мисли дигар қабатҳо бо осори илмию лексикографӣ муқоиса шуда, истифода шудан ва нашудани онҳо дар ин осор муайян гардида, хусусиятҳои луғавию семантикии онҳо таҳқиқ ва муродифшавию сермаъноии онҳо муайян шудааст.

Фасли чоруми боби якум «Воҳидҳои луғавии марбут ба растаниҳо» ном дорад. Ин қабати луғавӣ низ диққати олимонро ба худ ҷалб карда, бо усулҳои гуногун баррасӣ шудаанд. Аз ҷумла, дар «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ»¹ номи анвои дарахтон ба мевадор ва бемева гурӯҳбандӣ шуда бошанд. Мутобиқи таҳқиқи муаллифи «Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ» С. Юсупова номи растаниҳо ба чор гурӯҳ ҷудо кардааст: мевадиханда, бемева, зироатҳои полезию ғалла ва анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо.²

Мутобиқи маводи «Луғатнома»-и устод Айнӣ ҳам ин қабати луғавиро ба дарахтони мевадору бемева, гулу гиёҳ ва номи анвои полезиҳо ҷудо кардан мумкин аст. Калимаҳои мансуб ба ин анвоё пайи ҳам мавриди баррасӣ мешаванд. Аз ҷумла, калимаҳо халқӣ-гуфтугӯӣ мансуб ба дарахтони мевадихандаи анвои анҷир: **боданҷир, беданҷир, шакармурӯд**; мансуб ба зардолу **баргак, давча, туршак, хаштак, кула**; анвои ангур: **раз, карм, шибирғӣ, ғура, сағпистон, соҳибӣ, ругундӣ, шакарак, чашми гӯсола, сагангур** ва ғайра.

Тегдодде аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар луғатнома истифода шудааст, ки номи ниҳолҳо, растаниҳои хурӯ, давоӣ, растаниҳои хӯроки одамон ва ҳайвонот, анвои дарахти бед, сафедор ва сада, растаниҳои, ки барои маводи сӯхт, гулу гиёҳҳо ва алафу сабзаҳо ва ғайра истифода мешаванд: **чафтаниҳо, кӯхайло, говзабон, гаврайҳон, камот, қоқулӣ, қоқу, себарга, чакалак, сиёҳбед, саксавул, гучум, норван, чинӣ** ва ғайра.

Дар «Луғатнома» растаниҳои, ки номи полезиҳоро ифода мекунанд, кам нестанд. Онҳо барои ифодаи вожаҳои марбут ба харбуза ва ҳосили он, хандалак, бодиринг, тарбуз, ҷуворӣ ва сабзичот хизмат мекунанд: **гармак, сапча, кума, косок, зомуча, гулбасар, ноҷа, кукбош, боқил, тара, алақарак, кӯрак** ва ғ.

Ин вожаҳои маҳаллиеанд, ки устод Айнӣ нозуқиҳои маъноии онҳоро омӯхта дар луғатнома сабт намудааст. Зимни таҳқиқи ин вожаҳо хусусиятҳои сермаъноию якмаъноӣ ва муродифии онҳо матраҳ гардидааст. Сабти онҳо дар фарҳангномаҳо ва дигар маъхазҳо мавриди баррасию муқоиса қарор гирифт. Маълум гардид, ки аксарияти маъноҳои, ки устод Айнӣ барои ин

¹ Ҷӯраев Ғ. Лексика / Ғ. Ҷӯраев // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1980. –С. 182.

² Юсупова С. А. Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои филология / С. А. Юсупова. –Душанбе, 2019. –С. 13.

калимаҳо пешниҳод мекунад, дар луғатҳои пешин ва фарҳангҳои шевагӣ дида намешавад. Ин аст, ки истифодаи онҳо дар забони имрӯзаи тоҷикӣ маҳз ба хизматҳои устод Айнӣ мабул аст.

Фасли панҷуми боби аввал «Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор» номгузори шудааст. Ин вожаҳои шевагӣ бо таърихи забони тоҷикӣ ҳамтақдир буда, аз рӯйи баромад, асосан, тоҷикианд ва аз қадим то имрӯз дар фонди асосии луғавӣ ҷой гирифта, барои соҳибони забон хизмат намудаанд. Аз ин нуқтаи назар лаҳҷаҳои ин ё он забонро чун бунёд ва пойдевори забон номидан мумкин аст.

Дар зиндагии одамон калимаҳои мансуб ба олату абзолу асбоб ҷойгоҳи хоса дошта мутобиқи маводи «Луғатнома» онҳоро бу ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. **Ба гурӯҳи аввал** вожаҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки онҳо умумихалқанд, аммо баъзе хусусияти муҳими савтии лаҳҷавӣ доранд: **дастафзор, абзол, оташгирак, оташков, хокандоз, мӯйчинак, халачӯб, пилтакаш, гунбак, фалохун, ордбезак, ошмол** ва ғ.

Ба гурӯҳи дуюм калимаҳои дохил мешаванд, ки то имрӯз моҳияти лаҳҷавии худро гум накардаанд. Онҳо калимаҳои халқӣ-гуфтугӯйе мебошанд, ки номи ашё, олооти гуногуни ҳаётии мардумро ифода мекунанд ва қисме аз онҳо дар забони адабӣ тибқи шарҳи устод С. Айнӣ муродиф доранд: **газина пук, калбатон анбур, камонча гижжак, ошхӯрак пешгири бачагона, обдаста офтоба, адрамкаш дурафш, аспангез маҳмез** ва ғ.

Зимни таҳқиқ хусусиятҳои сермаъноӣ ва муродифию мутаозидии вожаҳо таҳлил гардидааст.

Фасли шаши боби якум «Дигар қабатҳои луғавии халқӣ-гуфтугӯӣ» ном дорад. Дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ, ҳамчунин, қабатҳои зиёди луғавие дида мешавад, ки воҳидҳои луғавии ифодакунандаи онҳо то имрӯз умумихалқӣ нашудаанд. Аз ҷумла, воҳидҳои луғавии марбут ба бемориҳо, бозиҳо, сохтмон, маҳсулот ва чиз, узвҳо, хешовандӣ, номи анвои хӯрок ва маҳсулоти хӯрок, ҳунарҳо, марбут ба шахс ва сифатҳои одамон, ранг, вожаҳо марбут макон ва замон, амалу ҳолат, номи амал, воҳидҳои луғавии халқӣ-гуфтугӯӣ, ки онҳоро дар диссертатсия матраҳ кардаем.

Боби дууми диссертатсия «Калимаҳои иқтибосӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ» фарогири 4 фасл мебошад. Дар фасли «**Матолиби муқаддамотӣ**», ки фасли якуми боби дуум ба шумор меравад, доир ба масоили марбут ба воридшавии иқтибосот ба забон ва моҳияту таъсири он ба забони ретсипиент маълумот дода мешавад.

Омилҳои тағйирот ва ташаккули таркиби луғавии забонро донишмандоне чун К. А. Левковская, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, М. Т. Баҳор, М. Н. Қосимова, Р. Ғаффоров, Д. Хоҷаев, Ғ. Ҷӯраев, Н. Ғадоев, М. Саломӣён, С. Назарзода, Ҳ. Султонов, О. Қосимов, О. Муҳаммадҷонов, Т. Шокиров, А. А. Ҳасанзода, Ф. Турсунов, Д. Ҳомидов, С. Раҳматуллозода ва дигарон дар осорашон мавриди баррасӣ қарор додаанд. Андешаи умум ин

аст, ки дар ташаккули забон се сабаби асосӣ аст: калимасозӣ (1), тағйир ёфтани семантикаи калимаҳо (2) ва иқтибосот (3).

Муносибатҳои гуногуни ҳамчаворию динӣ, фарҳангию тичоратии халқу миллатҳо боиси ворид шудани калимаҳо мегардад, аммо иқтибосгирӣ ба майлу хоҳиши шахсони алоҳида вобаста набуда, зарурати ҳаёти воқеии ҳомилони забон буда, вомвожаҳои мавҷуда аз як забон ба забони дигар баробар сурат намегирад.

Ин нукта бебаҳс аст, ки бахши асосии калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро вожаҳои забони арабӣ, туркӣ-узбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Агар ба осори лексикографии асримиёнагии забони тоҷикӣ назар афканем, дидан метавонем, ки бахши умдаи иқтибосотро вожаҳои арабию туркӣ ташкил медиҳанд. Дар инъикоси калимаҳои мазкур луғатномаҳои «Фарҳанги ҷаҳонгир»-и Ҳусайни Инчу, «Баҳори Аҷам» –и Рой Текчанди Баҳор, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Мунтахабот-ул-луғот», «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Татаввӣ, «Бурҳони Қотъ»-и Муҳаммадхусайн Халафи Табрэзӣ, «Чароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу, «Шамс-ул-луғот» ва ғ. нақши муҳим доранд. Дар баробари осори лексикографӣ калимаҳои иқтибосӣ мавриди омӯзиш ва инъикоси осори илмии классикимон аз қабилӣ «Худуд-ул-олам», «Шуморнома»-и Муҳаммад Айюби Табарӣ, «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино, «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб»-и Ахвайни Бухорой, «Китоб-ут-тафҳим ли авоиلى саноати-т-танчим»-и Абурайҳони Берунӣ, «Халоиқ-ул-адвия»-и Абумансури Ҳиравӣ, «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ, «Ат-танвир»-и Абумансури Қамарӣ, «Китоб-ул-абния-ал-халоиқ-ул-адвия»-и Муваффақиддин Ал-Ҳиравӣ ва ғ. гардидаанд, ки дар ташаккули истилоҳҳои соҳавӣ саҳми калон доштаанд. Дар замони шуравӣ ин ҳолатро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ»¹ ва «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ² мушоҳида кардан мумкин аст. Махсусан, луғати устод С. Айнӣ саршор аз калимаҳои арабию туркӣ буда, нигоранда онҳоро аз сарчашмаҳои муътамади бадеию лексикографӣ ва забони зиндаи халқ гирд овардааст, ки то имрӯз аксарияти онҳо мавриди истифода мебошанд.

Фасли дуюми боби дуюм «Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ» номгузорӣ гардида, аз ду зерфасл иборат аст. Дар **зерфасли аввал** «Баррасии аҳаммият ва заминаҳои воридшавии иқтибосоти арабӣ» доир ба мақом ва ҷойгоҳи вомвожаҳои арабӣ баҳс мекунад. Перомуни иқтибосоти арабӣ донишмандони соҳаҳои гуногун, ки теъдодашон хеле зиёд аст, фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Ин ақида роиҷ аст, ки «дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ ва ба он асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд».³

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1, 2. –М: Советская энциклопедия, 1969.

² Айнӣ С. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» / С. Айнӣ. -Душанбе, 1976. 564 сах.

³ Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – С. 238.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо дар асрҳои VII-VIII, чорӣ кардани дини ислом, зӯран бор кардани ҳар гуна муқаррарот боиси он шуд, ки калимаҳои арабӣ ба ҳамаи соҳаҳо ворид гардид. «Ба забони тоҷикӣ дохилшавии калимаҳои зиёди арабӣ соли 851 то 892 идома меёбад».¹

Натиҷаи талошу муборизаҳо ҳанӯз аз аввалҳои асри IX буд, ки забони тоҷикӣ забони арабиро дар доираи коргузори расмӣ ва адабиёт маҳдуд кард, аммо ин бозгашт ба думболи худ калимаҳои иқтибосии зиёди арабиро овард. Муҳаққиқон, омилҳои гуногуни воридшавии калимаҳои арабиро ба забони тоҷикӣ баён намудаанд. Аммо ба чунин андешаҳои С. Назарзода мо мувофиқем: 1. Иҷборан, тавассути корҳои идорӣ, ҷашнҳои динӣ, корҳои илмӣ ва ғ.. 2. Ихтиёран, баъд аз садсола, ҳангоме ки бо адабиёти илмии арабӣ ошно шудан олимону муҳаққиқон ва одамони гуногун ба таври ғайри мақсадӣ калимаҳои арабиро омӯхта, дар осорашон истифода карданд.²

Воқеан, осори илмию адабӣ ва лексикографии миллати тоҷик аз қарнҳои X то XX гувоҳи он аст, ки калимаҳои арабии зиёде ба забони тоҷикӣ ворид шудааст. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Луғатнома» ҷойгоҳи хоса доранд.

Дар **зерфасли дувум** масъалаи «Шакли ҷамъи мукассари калимаҳои арабӣ дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад. Яке аз анвои ҷамъбандии арабӣ ҷамъи мукассар ё шикаста мебошад, ки бо тағйир ёфтани шакли танҳо бо флексияи дохилии ҳуди калима сохта мешавад. Ин шакли ҷамъбандии калимаҳо ба хусусиятҳои грамматикӣ забони арабӣ мансуб аст. Бо вучуди ин, бо сабаби дар шакли зиёд иқтибос шудани онҳо ба забони тоҷикӣ аксарияташон дар ҳамон шакли ҷамъ навишта ва ғайри мақсадӣ мешаванд.

Бо шакли ҷамъи шикаста дар «Луғатнома» беш аз 507 воҳиди луғавӣ мавҷуд аст. Онҳоро аз ду ҷанба: мансубияташон ба соҳаҳо (1) ва аз рӯи қолибҳои шакли мукассар ва солими арабӣ (2) баррасӣ кардан зарур аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки доираи соҳавии ин калимаҳо зиёд аст. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба муносибатҳои гуногуни марбут ба одамон (**акрабо, руфақо, шуаро**), асбобу анҷом (**алвон, мафотех, туҳаф**), ҳайвонот (**давоб, хуҷул, аҳшо**), соматизмҳо (**аъзо, қулуб, абдон**), дарахтон (**ашҷор, азҷор, симор**), дафтардорӣ (**мақотиб, ҳуҷаҷ, аснод**), андуҳҳо ва ҳодисаҳои ногувор (**аҳзон, шурур, масоиб, авҳом**), ниятҳои нек ва маҷзуб (**мароҳим, маосир, мадоех**), фикру андешаю хислат ва донишу сухан (**ақоиб, сачоё, хисол, мабоҳис, калим**), мафохими динӣ (**адён, мавоиз, ҳуҷҷоч**), замон ва вақт (**аҳён, азмон, айём, қурун**), мафохими шумора (**луқуқ, каррот, олоф**) ва ғайра, ки дар диссертатсия ҳар гурӯҳ бо мисолҳои фаровон бо нишон додани хусусиятҳои муродифшавӣ, мутазодшавӣ, моносемию полисемӣ ва истифодашон дар забони адабии имрӯзаамон таҳқиқи илмӣ гардидааст.

¹ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав / Б. Ғ. Ғафуров - Душанбе: Дониш, 2008. –С. 117.

² Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. –Душанбе: Дақиқӣ, 2014, -С. 226.

Тавре ишора шуд, яке аз масъалаҳои муҳим бо қолибҳои шакли мукассар ва солим ифода ёфтани калимаҳои арабӣ мебошанд. Дар «Луғатнома» миқдори қолабҳои ҳамвазни ҷамъи мукассар аз рӯи таҳлили мо 31-то аст. Аз ҷумла, ҷамъи мукассари **афъол, мафъил, фавъил, фуъул, фаъил, фуъало, афъила** ва ғайра, ки дар диссертатсия дар ҷадвалҳо таҳлил шудаанд.

Калимаҳои, ки дар шакли ҷамъи шикастаи арабӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ гирд омадаанд, ҳамчун маводи луғавии тайёр дар тури чандин аср ба забони тоҷикӣ ворид гаштаанд. Дар забони тоҷикӣ эъроб (падеж) мавҷуд нест ва қолидаҳои марбут ба эъроби рафъ ва эъроби насб зимни ҷамъбандӣ ба забони тоҷикӣ иртибот намегирад. Бо вучуди ин, дар забони тоҷикӣ калимаҳои ин гурӯҳ мавҷуданд ва дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ мунъакис шудаанд.

Дар «Луғатнома» ҳамаи калимаҳои, ки бо пасвандҳои –от ва –ёт (-ят, -ият) дар шакли ҷамъ шарҳу эзоҳ ёфтаанд, дар 17 вазн дида шуд, аз ҷумла: **фаъалот, фаълот, фаъолот, фъилот, фуълийот, муфаъъалот** ва ғ.

Тавассути пасвандҳои -ин ва -айн дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ калимаҳо нисбатан камтар ба мушоҳида расид: **хавонин, хавоқин, мутааххирин, даҳоқин, фарқадайн, фиатайн, хофикайн, шафтайн** ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шакли ҷамъи шикастаю солим дар «Луғатнома» ҷойгоҳи хоса дошта, як баҳши қалони калимаҳоро фаро мегирад.

Фасли сеюми боби дуюм ба масъалаи «Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ баҳшида шудааст. Калимаҳои туркӣ-муғулии дар «Луғатнома» назар ба калимаҳои арабӣ хеле камтар ба назар мерасад. Онҳо соҳаҳои гуногунро ифода мекунанд. Аз ҷумла, воҳидҳои луғавии мансуб ба **номи ашъ** (қолин, ялоқ, қошук, қайчӣ, юғ), номи **анвои хӯрок** (кумоч, қаймоқ, қурот), **калимаҳои низомӣ** (қундоқ, қӯшун, ясаб), **номи гиёҳ ва узви бадан** (юнучқа, қабурға), **номи амал** (кумак, кенгаш, юруш, қолиш), **номи макон** (қишлоқ, қутан, қура), **номи ҳайвонот** (қундуз, қучқор), **қору фаъолият ва мансаб** (ясовул, қурчӣ, юзбошӣ, қушбегӣ, қорвонбошӣ), **дафтардорӣ** (ярлиғ, тамға, ярғу), **номи қабила ва халқ** (турк, хоқон, қазоқ) ва ғ.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки калимаҳои туркӣ-муғулӣ дар забони тоҷикӣ муродифҳои тоҷикию арабӣ низ доранд ва ё ба ҳайси вожаҳои сермаъно низ маъмуланд. Қисме аз онҳо хусусияти таърихию архаистӣ қасб қарда, имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода намешаванд.

Дар **фасли чоруми боби дуюм** «Калимаҳои иқтибосӣ аз дигар забонҳо дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар баробари калимаҳои арабӣ ва туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ вожаҳои иқтибосии дигар забонҳо дида мешаванд, ки дар тури таърих бо

забони тоҷикӣ муносибатҳои доду гирифтаи калимаҳоро доштанд ва «бо хукми таърих дар муносибати тулонӣ қарор гирифтаанд».¹

Мутобиқи маводи «Луғатнома» калимаҳоро во хӯрдан мумкин аст, ки марбут ба забонҳои хеши бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ мебошанд, ки давраҳои гуногуни таърихи забони тоҷикӣ муталлиқанд. Ҳамчунин, аз забонҳои оромӣ, юнонӣ, хитойӣ низ чанд калима дида мешавад, ки чун калимаҳои худӣ дар истеъмоланд. Намунаи ин калимаҳоро ба таври мухтасар чунин овардан мумкин аст: калимаҳои **забони бохтарӣ**: шароб, беда мул; **портӣ**: меҳр, биринҷ, захр; **суғдӣ**: патак, канизак; **модӣ**: бузург; **оромӣ**: тобут, шайпур, бурё, коса; **юнонӣ**: динор, зумуррад, марворид, алмос, файласуф; **чинӣ**: коғаз, карбос ва ғ.. Аксари калимаҳои ин забонҳо имрӯз чун калимаҳои забони тоҷикӣ истифода шуда, дар сохтани калимаю ибораҳои нав ғаёланд.

Боби III «Сохтори калимаҳои тафсирушуда дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ» ном дошта, аз се фасл иборат аст. Дар фасли аввал, ки «**Матилиби муқаддамотӣ**» унвон дорад, доир ба масъалаи муҳим будани роҳу воситаҳои калимасозӣ чун омилҳои лингвистӣ дар тақмили таркиби луғавии забон баҳс сурат мегирад.

Доир ба ин хусусияти забон донишмандони зиёде таҳқиқот бурда, роҳу воситаҳо, қолибҳои калимасозии ҳиссаҳои нутқ, сермаҳсулию каммаҳсулии унсурҳои калимасозӣ ва ғайраро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Махсусан, дар ин самт корҳои бунёдии назариявии олимони шинохтаи ватанию хориҷӣ²

---

¹ Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. -Душанбе: «Дониш Граф», 2017, -С.10.

² Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка. -М., изд-во лит-ры на иностр. яз., 1953. -376 с.; Левковская К. А. Словообразование / К. А. Левковская. -М., 1954. -35с.; Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. -М.: Наука, 1966. -160 с.; Ниёзӣ Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. -Сталинобод,1967. -Ҷилди 7.; Кубрякова К.С. Что такое словообразование / К. С. Кубрякова. -М.: Наука, 1965. -80 с.; Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ /М. Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе,1966; Пейсиқов Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиқов. -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.; Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик /аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Душанбе, 1975. Қисми 1/2. С. 283-307; Амонова Ф.Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках: Учеб. пособие. - Душанбе: Издательство ТТУ, 1982. - 55 с.; Оранский Н.М. Введение в иранскую филологию / Н. М. Оранский. -М.: Наука, 1988. -389 с.; Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.; Ҷӯраев Ғ. Лексика // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. Ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1980. -С. 87-328; Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных и современном таджикском литературном языке /на примере суффикса -й /-гӣ, вӣ.../: АКД. – Душанбе, 1984. -20 с.; Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ / М. Н Қосимова. –Душанбе: Сино, 2007, 171с.; Саймиқдинов Д. Вожақозии забони форсии миёна / Д. Саймиқдинов. Душанбе: 2001, 310 с.; Ҳоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад / Д. Ҳоҷаев. –Душанбе: Шуҷоиён, 2011, 230с.; Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожақозии «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳуҷривӣ / Ф. Х. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011,140с. Ваҳҳобов Т. Вазъи амалқарди забони тоҷикии адабӣ / Т.Ваҳҳобов. -Хучанд: Ношир, 2013. – 112с.; Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. –Душанбе: Дақиқӣ, 2014, -370 с.; Касымов, О. Х. Лексика и словообразование в

назаррас буда, перомуни масоили гуногуни калимасозӣ асару мақолаҳои алоҳида ба чоп расонида, дар ҳамаи давру замон онро ба унвони воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон донистаанд.

Дар радифи осори илмӣ, барои нишон додани хусусиятҳои калимасозӣ хизмати луғатномаҳои давраҳои гуногун кам нест. Яке аз луғатҳое, ки барои муайян кардани манфиати калимасозӣ ҷолиб ба назар мерасад, «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айни мебошад. Аз баррасии маводи ин луғатнома маълум мегардад, ки калимаҳои дар он шарҳёфта аз ҷиҳати сохт сода, сохта ва мураккаб буда, дар қолибҳои гуногун ба вучуд омадаанд.

Фасли дуюми боби сеюм «Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаҳо» буда, дар он қолибҳои калимасозӣ тавассути пасвандҳо мавриди баррасӣ қарор мегирад. Ҳар як пасванди калимасоз дар алоҳидагӣ таҳқиқ шуда, хусусиятҳои калимасозии онҳо матраҳ мегардад. Аз ҷумла:

Пасванди -ӣ. Ин пасванд дар «Луғатнома»-и устод Айни яке аз унсурҳои фаъоли калимасозӣ ба шумор меравад. Калимаҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд алломорфи -гӣ низ доранд. Теъдоди исмҳои бо ин унсур сохташуда 202 адад, сифатҳо 80 калима ва калимаҳое, ки дар матн ҳам исму ҳам сифатанд 20 вожаро фаро гирифтаанд. Воҳидҳои луғавии сохташудаи исмӣ маъноҳои гуногунро дар гурӯҳҳои соҳавии зерин ифода мекунанд:

1. Калимаҳои сохтаи марбут ба шахс: *дабирӣ, мирзоӣ, рубобӣ, икisirӣ, сарӣ, фалоҳатӣ, юзбошӣ, гозӣ, камӣ (ӣ), наззорагӣ, рикобӣ, муаммоӣ сӯфӣ, доварӣ, харротӣ, мутаманнӣ, зинҳорӣ, коҳилӣ, бандӣ, беморӣ, паҳлавонӣ, фурутанӣ, сипоҳӣ* ва ғ.

2. Калимаҳои сохтаи марбут ба ашё: *кунҷидӣ, рӯзӣ, халилӣ, чарбӣ, дурдӣ, сӯзанӣ, мисқолӣ, шоҳӣ, фараҷӣ, булӯрӣ, савсанӣ, сиёҳӣ, райҳонӣ, сафедӣ, дақёнусӣ, сафолӣ, суроҳӣ, лангарӣ, донагӣ, хайрӣ, ҷаъфарӣ, нарғисӣ, гул, саворӣ, хонагӣ, гунбазӣ, қалъагӣ* ва ғ.

3. Калимаҳои сохтаи мансуб ба исмҳои маънӣ: *хосагӣ, гаронӣ, тарӣ, даркорӣ, дарозӣ, дарӣ, дастурӣ, ёдгорӣ, ифлосӣ, камӣ, маҳҷурӣ, магокӣ, аҳной, монандӣ, пешӣ, равой, сабуки, сафӣ, сахтӣ, фитрӣ, хорӣ, галатӣ, қурбонӣ, ҳавой, ҷирмӣ, ҷуфтӣ, анбӯрӣ, сипарӣ, табаҳӣ, харобӣ* ва ғ.

4. Калимаҳои сохтаи мансуб ба сифатҳо. Тавассути пасванди-ӣ, асосан, сифатҳои нисбӣ ба мушоҳида мерасад. Дар «Луғатнома» беш аз 77

«Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О. Х. Касымов. – Душанбе: ОАО «Чопхонаи Дониш», 2016. –346 с.; Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016, - 196 с.; Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. –Душанбе: «Дониш», 2019, -226 с.; Шокиров Т. Вижагиҳои лафзию мардумшиносии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айни /Т. Шокиров // Маводи ҳамоиши илмии байналмилали «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –с.298-306; Мирзоев Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке / Г. Мирзоев. Душанбе: Дониш, 2018, 184 с.; Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозии фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266с.

вожаи сифатӣ дида мешавад, ки онҳо ифодакунандаи сифатҳои нисбии мансуб ба ранг, чирмҳои заминию осмонӣ, мансуб ба қорҳои гуногуни руҳонӣю ҷисмонӣ, маҷоз, ҳаҷму андоза, дурию наздикӣ, мансуб ба таомҳои гуногун, қорҳои дастию саноатӣ, мансуб ба ҳайвонот, сифате, ки одам дар сабабҳои таҳсил ба даст даровардааст ва ғайра мебошанд. Барои мисол чанд калима бидуни шарҳҳо меорем: *барӣ, касбӣ, шахсӣ, кӯҳӣ, дастӣ, дунёӣ, дӯшӣ, зарурӣ, каёнӣ, каломӣ, камонӣ, китобӣ, қорӣ, қирӣ, маҷбузӣ, маҷозӣ, миқнотисӣ, фалсафӣ, хокӣ, хунӣ* ва ғайра.

Ҳамин тариқ, пасванди-й ва алломорфаш –гӣ дар «Луғатнома» яке пасвандҳои фаъол, серистеъмол ва гуногунвазифа буда, бо асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ омада калимаҳои гуногуни марбут ба исму сифат сохтааст, ки онҳо бо хусусиятҳои сермаъноию якмаъноӣ ва муродифшавию мутаододшавиашон таҳлил гаштаанд.

Пасванди -а. Пасванди -а таърихи тулонии истифода дошта, қорбурди онро донишмандон дар забонҳои тоҷикӣ, дарӣ ва форсӣ баён кардаанд.¹ Яке аз пасвандҳои сермаҳсул дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ пасванди –а ба шумор рафта, дар сохтани исмҳои ифодакунандаи шахс, ашёи гуногун ва маъноию макон иштирок мекунад. Барои равшан шудани моҳияти калимасозии ин пасванд дар «Луғатнома» ҳар як аз хосияти ин унсурӣ вожаасозро дар алоҳидагӣ баррасӣ шудааст, ки ба таври фишурда меорем:

1. Исмҳои ифодакунандаи шахс бо пасванди -а. Зикри ин нуктаро зарур медонем, ки дар қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва китобҳои дарсии ба забони адабии тоҷикӣ² ва осори илмӣ аксари шевашиносон³ доир ба сохтани исми шахс бо ин пасванд чизе гуфта намешавад. Аммо муҳаққиқ С. Раҳматуллозода зимни баррасии қорҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ муайян кардааст, ки дар шеваҳои маҷзур бо

¹ Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1972. -79 с.; Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык. Основы языкознания / новоиранские языки. -М.: Наука, 1987. -С.6-153; Пахалина Т.Н. Сравнительно-историческая морфология памирских языков / Т. Н. Пахалина. -М.: Наука, 1989. -264 с.; Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.; Оранский Н.М. Введение в иранскую филологию / Н. М. Оранский. -М.: Наука, 1988. -389 с.

² Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1966. -160; Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. -Душанбе: Маориф, 1973. -Қ.І: -464 с.; Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.; ГЗАҲТ, 1985 ва ғ.

³ Розенфельд А.З. Ванҷские говоры таджикского языка / А. З. Розенфельд. -Душанбе, 1964. -149 с.; Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка / А. З. Розенфельд. -Л., 1971. -192 с.; Керимова А.А. Говор таджиков Бухары А. А. Керимова. -М.: Изд-во вост.лит., 1959. -163с.; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ / М. Эшнӣёзов. -Душанбе: Ирфон, 1967. -230 с.; Ҷалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон / Д. Ҷалолов. -Душанбе: Дониш, 1967, 151 с.; Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофии Андиҷон / Ҷ. Мурватов.. -Душанбе: Дониш, 1974. -187 с.; Шеваи ҷанубӣ забони тоҷикӣ -Душанбе: Дониш, 1979. с.3-79; Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон / Ғ. Ҷӯраев. -Душанбе: Дониш, 1975, 228с.; Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб / М. Маҳмудов. -Душанбе: Ирфон, 1978. -280 с.; Обидов У. Шеваи Ҷабал-ул-сироч (Афғонистони шимолӣ) / У. Обидов. -Душанбе, 1977. 235 с. ва ғ.

пасванди -а на танҳо калимаҳои ифодагари исми ашё ва макон, балки вожаҳои марбут ба шахс низ сохта мешавад.¹

Бо пасванди -а сохтани вожаҳои марбут ба шахс дар «Луғатнома» ҳам ба мушоҳида расид, аммо онҳо чандон зиёд нестанд: *ҷонона, мутриба, соҳира, қобила, ҳомила, беруна, ҷура* ва ғ.

2. Исмҳои ифодакунандаи ашёи гуногун бо пасванди -а. Сермаҳсул буда, аз асосҳои исму сифат ва феъл калимаҳои ифодакунандаи асбобу анҷом ва чизҳои гуногуни марбут ба рӯзгори мардум, калимаҳои марбут ба инсон ва ҳайвон, номи анвои растаниҳо, номи анвои хӯрок ва ғайра сохтааст: *ҷӯба, чарха, гардуна, шикофа, гарда, занбӯра, гардана, даста, дуда, нила, заҳра, талха, зарда* ва ғ. Калимаҳои ин гурӯҳ якмаъноӣ сермаъно, муродифу ҳамгун мешаванд, ки дар диссертатсия таҳқиқ гардидаанд.

3. Исмҳои ифодакунандаи макон бо пасванди -а. Исми макон, ки бо пасванди -а сохта шудаанд, дар «Луғатнома» теъдоди муайянеро фаро гирифтааст. Онҳо дар асоси калимаҳои мансуб ба исму сифат сохта шуда, ҷоӣ макони гуногунро ифода мекунанд. Аз ҷумла номи умумии мансуб ба деҳа, макони марбут ба кӯҳ, даруну берун ва ё канори ҷойҳои гуногун, макони мансуб ба обу замин ва ғайраро ифода мекунанд. Калимаҳои ин гурӯҳ аз рӯйи хусусиятҳои якмаъноӣ сермаъноӣ ва дигар хусусиятҳои семантикӣ таҳқиқ гардидаанд. Мисолҳо: *миёна, рада, равзана, қасаба, деҳа, маҳалла, ҷуфта, димога, домана, кӯҳа, саҳна, манзара, ошён, табақа, тега, ҳавза, даҳана, гӯша* ва ғ.

4. Исми ифодакунандаи маънӣ бо пасванди -а.

Пасванди -а бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳамроҳ шуда, исми маънӣ месозад, ки мафҳумҳои ҳолату амал, бахшиш, ҳислату хусусият, созиш, ҳаҷму андоза, натиҷа, фоида, ният, некӯӣ ва ғайраро нишон медиҳад. Дар барбари ин вожаҳои сохтаи ин гурӯҳ ҳам хусусиятҳои якмаъноӣ сермаъноӣ ва ҳамгунӣ доранд. Дар тафсири «Луғатнома» 22 адад исми маънии зерин якмаъноанд: *шола, ҳангома, ҳасана, занҷира, лозима, обида, фозила, собиқа, дақиқа, замина, замона, кушода, латифа, пайваста* ва ғ.

Ҳамин тавр, пасванди -а дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ бо асосҳои гуногун ҳамроҳ гардида, дар сохтани калимаҳои исми марбут ба шахс, исми модӣ ва макону маънӣ ҷаҳол буда, калимаҳои сохташуда хусусиятҳои якмаъноӣ сермаъноӣ ва муродифу ҳамгунӣ зоҳир менамояд, ки қисме аз онҳо имрӯз дар муомилот нестанд.

Ба ҳамин тарз дар диссертатсия хусусиятҳои калимасозии пасвандҳои -ак, -ча, -гар, -анда, -ҷӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор таҳқиқ гардидааст.

Фасли сеюми боби сеюм «Сохтори калимаҳои мураккаб» ном дорад. Калимаҳои мураккаб дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳ: мураккаби пайваст ва тобеъ чудо мешаванд.

Исми мураккаби пайваст, ки қолибҳои онҳо чунин аст:

1. Такрори асоси калимаҳо: *замзама, дамдама, ҷимҷима, дағдаға* ва ғ.

¹ Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. – Душанбе; «Дониш», 2019. – С. 48.

2. Аз асосҳои гуногун: хандахарии хасбеда, молапача, гирдагунд ва ғ.

3. Бо миёнванди -у-: гирдугун(д), хурдуреза, чапурост, чоруночор, такудав, гуфтушунуфт, шикастурехт, доругир, афтударафт, тозубоз афтухез, гирифтугир, гуфтугӯ, частухез ва ғ.

4. Бо миёнванди -о: саросар, саронарда, лаболаб, гармогарм, гирдогирд, давродавр, даводав, хӯрохӯр, гирогир, пешопеш, гулогула, фашиофаши, чакочак, чақочоқ ва ғ.

Исмҳои мураккаби тобеъ.

Дар «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикӣ калимаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи якум вожаҳои марбутанд, ки ҷузъи якум асосӣ аст ва гурӯҳи дуюм калимаҳои мебошанд, ки ҷузъи дуюм асосианд. Онҳоро дар алоҳидагӣ дидан мумкин аст:

I. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи якум асосӣ аст. Ин типӣ калимаҳо аз ибораҳои изофие сохта мешаванд, ки дар онҳо ҳодисаи факки изофат мушоҳида мегардад. Тибқи таркиби морфологиашон дар забони адабии тоҷикӣ ба се гурӯҳ: исму исм, исму сифат, исму сифати феълӣ¹ ва дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ ба шаш гурӯҳ (исму исм, исму сифат, исму шумора, исму феъл, исму сифати феълӣ ва зарфу исм)² тақсим шудаанд. Дар «Луғатнома» қолибҳои исму исм, исму сифат, зарфу исм ба мушоҳида расид, ки онҳоро чунин овардан мумкин аст:

а. Қолиби исму исм. Бо ин қолиб 11 калима сохта шудааст: *абрукамон, табарзин, гуланор, марзагӯш, саркӯҳсор, сарришта, сарнагун* ва ғ.

б. Қолиби исму сифат ва ё сифату исм. Бо ин қолиб 15 калима дида шуд: *хотирпарешон, дилором, рӯпокча, хиштакҳаром, хонсолор, шакарланг, шакарно, шермаст, ҳавобаланд, нимсӯхта, нимкора* ва ғ.

в. Қолиби зарфу исм. Ду вожа аст: *бологарав, миёнҷой* ва ғ.

II. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ мебошанд. Дар «Луғатнома» таркиби морфологии ин типӣ исмҳои мураккаб аз исм+исм, исм+сифат, исм+феъл, сифат + дигар ҳиссаҳои нутқ, зарф + дигар ҳиссаҳои нутқ ва ғайра мебошад, ки маҳсулнокии онҳо як хел нест. Барои нишон додани ин хусусият онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ мекунем.

1. Қолиби исму исм. Дар «Луғатнома» миқдори ин гуна калимаҳо зиёданд. Тибқи маъно онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

А) Исмҳои ифодакунандаи шахс. Калимаҳои ин қабат 29-тоанд: *ҷафонеша, гӯзачаши, қаноаткор юсуфрух, шоҳсавор шоҳбурут* ва ғ.

Б) Исмҳои ифодакунандаи ашёи гуногун. Дар қолаби исму исм калимаҳои марбут ба ашё 59-то аст. Аз ҷумла: *шоҳкоса, шоҳпул, шакарсанг, шақоикнамад, шабчароғ, шабранг, чарғпоя, халачӯб, ҷавсар* ва ғ.

В) Исмҳои ифодакунандаи ҷою макон. Бо ин маънӣ 13 вожа аст. Барои мисол: *қаторкӯҳ, шоҳроҳ, хокҷой, ҳарамсарой.*

¹ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985, 356 с.

² Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019, 226 с.

Г) **Исмҳои ифодакунандаи маъниҳои гуногун.** Теъдоди 18 вожа ба қайд гирифта шуд. Аз ҷумла: *шодимарг, шоҳбайт, шутургурба, чархзону, шутурҳучра, ҷигархун* ва ғ.

2. Қолиби исму феъл. Бо ин қолиб 96 калима мавҷуд аст. Онҳо калимаҳои ифодакунандаи шахс, номи анвои хӯрок, ҳайвоноту парандаҳо, номи ашёи гуногун, исми макон ва ғайра мебошанд: *дарундор, дарёгард, дафтардор, хомсӯз, ҷомашӯй, галладон, қаламзан, шавқангез, хокрез, хамгашт* ва ғ.

3. Қолаби сифату исм. Бо ин қолиб 110 калима ба қайд гирифта шуд, ки ифодакунандаи шахс, номи ашё, хӯрок, дарахт ва гулу гиёҳ, ҳайвонот, макон ва замон, ранг, номи амал ва ғайраро ифода мекунанд: *хушдоман, ширинкор, шахкамон, шумғиёҳ, таранҷабин, чамбаршоҳ, шӯрнӯл, шахзамин, сияҳчарда* ва ғ.

4. Қолиби шумора + исм. Бо ин қолиб дар «Луғатнома» 49 калима сохта шудааст, ки номи ашёи рӯзгор, дарахту мева, номи узви инсон, хӯрок, ҳайвонот, исмҳои маънӣ ва номи макон сохта шудааст, ки ба таври мухтасар меорем: *чилчароғ, чилҷӯб, шашпар, чилғӯза, чормағз, ҳафтпӯст, чорҷӯб, чорбоғ, , чортарош, ҳазорхона* ва ғ.

5. Қолиби зарф ва дигар ҳиссаҳои нутқ. Бо ин қолиб шаш вожа во хӯрдем, ба шахс, ашё, маънӣ, исми марбут ба ҳайвон далолат мекунанд, ки чунинанд: *тағчарм, такбанд, такдон, такнишон* ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, роҳу воситаҳои калимасозӣ яке аз манбаъҳои асосии такмили таркибӣ луғаии забон буда, дар асоси қолибҳои таърихан ташаккулёфтаи забон роҳандозӣ мегардад.

Натиҷаҳои илмӣ бадастовардаи муаллифи диссертатсия дар 9 банд хулоса шудааст, ки чунинанд:

1. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки осори устод С. Айнӣ дар баробари маъниҳои мубрами замон доштанишон дар баҳши фаро гирифтани масоили гуногуни забонӣ намунаи барҷастаи таъмини мавод буда метавонанд. Махсусан, «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ калимаҳои зиёдеро фаро гирифтаанд, ки барои таъмини соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа истилоҳоти ноби забониро дода метавонад. [1-М; 8-М].

2. Яке аз муҳимтарин хусусияти луғатномаи мазкур аз он иборат аст, ки дар он калимаҳои ҳалқӣ гуфтугӯӣ то имрӯз дар кӯчаю бозор ва лафзи мардум ба ҳукми тақдир воғузуршуда ва иқтибосоти маъмулу ғайримаъмули забон гирдоварӣ шудааст ва аз ҷиҳати сохтор қолибҳои мухталифи вожасозӣ доранд. [1-М; 5-М].

3. Диққати олимони соҳа ба масъалаи калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ аз нимаи дуюми солҳои 30-и асри ХХ ҷалб шуда буд, ки пешоҳанги он устод С. Айнӣ мебошанд. Минбаъд аз солҳои 50-уми асри мазкур то имрӯз ба ин масъалаи муҳим тавачҷуҳи ҳамешагии олимони дида мешавад. [1-М; 2-М; 7-М].

4. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ дар се ҳолат ба чаш меҳӯранд: дар баррасиҳои шевашиносӣ, зимни таҳқиқи забони

асарҳои бадеӣ ва ҳангоми тадвини луғатномаҳо. Ба ин маънӣ, дар радифи осори назмию насрӣ ва забони халқ дар қорҳои лексикографӣ низ калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ мундариҷ аст.»Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ яке аз ҳамин гуна қорҳои мондағор аст, ки дар он калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ ба таври фаровон оварда шудааст. [1-М; 7-М].

5. Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ ба қабатҳои гуногуни луғавӣ мансубанд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба либос, асбоби рӯзгор, бемориҳо, дарахтон, гиёҳҳо, марбут ба ғайрияқи шахс, бозӣҳои кӯдакон, замон ва макон, соматизмҳо, калимаҳои ҳешовандӣ, хӯрокворӣ, ранг, ҳунарҳои мардумӣ, сохтмонӣ хонасозӣ, маҳсулоти гуногун ва ғайраҳо, ки дар диссертатсия мутобиқи маъноӣ луғавӣ ва ҳосиятҳои муқарраршавӣ ҳамгуншавӣ ва сермаъноӣ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд. [1-М; 2-М; 7-М].

6. Дар баробари калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ воҳидҳои луғавӣ иқтибосӣ яке аз қабатҳои асосии асарро ташкил меҳанд. Аз баррасии «Луғатнома» маълум мегардад, ки дар он калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ мавқеи асосӣ дошта, дигар вомвожаҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, хитойӣ низ тафсир ёфтаанд. Дар байни ин забонҳо калимаҳои бештар аз забони арабӣ ба қайд гирифта шудааст, ки онҳодоираи мавзӯоти гуногунро фаро мегиранд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба муносибатҳои гуногуни марбут ба одамон, асбобу анҷом, вобаста ба ҳайвонот, мансубияти замонию маконӣ, номи бемориҳо, дарахтон, соматизмҳо, калимаҳои мансуб ба дафтарадорӣ, динӣ ва ғ. Ҷамҷунин, бо шакли ҷамъӣ муқассари арабӣ калимаҳои зиёде дида мешавад, ки ифодакунандаи ҳонаю манзил, мактабу мадраса, кушкӯ қалъа, деҳа, шаҳру кишвару мамлакат, вожаҳои марбут ба сатҳи замин, мавҷудодӣ осмонӣ ва марбут ба об мебошанд, ки ҳар яки он дар диссертатсия баррасӣ гардидааст. Теъдоди қолибҳои ҳамвазни ҷамъӣ муқассар дар «Луғатнома» ба 31 адад мерасад. Аз ҷумла, **афъол** 99 калима, **мафъил** 48 калима, **фавъил** 48 калима, **фуъул** 41 калима, **фаъил** 34 калима, **фуъало** 21 калима, **афъил** 10 калима ва ғайра, ки дар қор тавассути ҷадвалҳо нишон дода шудааст.

Қолибҳои ҳамвазни ҷамъӣ солим бо пасвандҳои -от ва -ёт (-ят, -ият), -ин ва -айн, ки дар «Луғатнома» дида мешаванд, дар диссертатсия тавассути ҷадвалҳо нишон дода шудааст. Аз ҷумла, қолиби **фаъалот** (16 калима), **фаълот** (4 калима), **фаълот** (3 калима), **фъилот** (3 калима), **фуълийот** (2 калима), **муфаъъалот** (2 калима), **тафъилот** (2 калима) ва ғ.

Аксарияти вомвожаҳои муқассари арабӣ ва шакли солим имрӯз дар истифода нестанд ва қисми каме аз шаклҳои танҳои онҳоро дидем, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ҷойи истифода дорад. Бахше, ки имрӯз мустаъмаланд, ҳамчун калимаҳои худӣ ба қонуну қоидаҳои талаффуз ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. [2-М; 5-М; 6-М; 8-М].

7. Дар радифи вомвожаҳои арабӣ дар «Луғатнома» вожаҳои туркӣ-муғулӣ дида мешавад, ки бо вучуди зиёд набудан аз ҷиҳати мансубияти

соҳавӣ ба вожаҳои мансуб ба номи зарфу ашӯи рӯзгор, номи анвои хӯрок, калимаҳои низомӣ, номи гиёҳ, номи ҳайвонот, узви бадан, номи амал, макон, воҳидҳои луғавии мансуб ба қору фаъолият ва мансаб, дафтардорӣ, номи қабिला ва халқ ва вожаҳо мансуб ба аломати ашӯ таҳлил шуда, хусусиятҳои луғавию семантикии онҳо матраҳ гардид.

Дар «Луғатнома» калимаҳои мансуб ба забонҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, чинӣ вомахӯрад, ки дар давраҳои гуногуни ташаккули забон ворид шуда, ба хусусиятҳои савтӣ, луғавӣ ва грамматикӣ забони ресипиент мувофиқ шуда, дар сохтани калимаю ибора, зарбулмасалу мақол ва калимаҳои фразеологӣ истифода мегарданд. [2-М; 8-М].

8. Сохтори калимаҳои тафсиршуда дар «Луғатнома» гуногун аст. Дар сохатни калимаҳо пасвандҳои калимасоз нақши калон доранд. Аз рӯйи маводи луғатномаи мазкур метавон гуфт, ки дар таққули вожаҳои соҳоти гуногун пасвандҳои -ӣ, -а, -ак, -ча, -гар, -анда, -чӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор истифода шудааст, ки дараҷаи истеъмоли онҳо баробар набуда, дар диссертатсия ба таври мукамал баррасӣ гардидаанд.

Калимаҳои мураккаб «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: мураккаби пайваст ва тобеъ. Исмҳои мураккаби пайваст аз қолибҳои тақрори асоси калимаҳо, миёнванди -у- ва миёнванди -о- сохта шуда бошанд, калимаҳои мураккаби тобеъ бо қолибҳои худ ба ду гурӯҳ чудо шудааст. Гурӯҳи аввал калимаҳое мебошанд, ки ҷузъи якум асосӣ ва гурӯҳи дуюм вожаҳоеанд, ки ҷузъи дуюм асосӣ мебошанд. Исмҳои мураккаби гурӯҳи якум, асосан, дар қолиби факки изофат сохта шуда, исмиҳои мураккаби гурӯҳи дуюм бо қолибҳои исм+исм, исм+сифат, исм+феъл, сифат + дигар ҳиссаҳои нутқ, зарф + дигар сохта шудаанд. Зимни таҳқиқи мавод маҳсулнокию каммаҳсулии қолибҳои калимасозӣ мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. [3-М; 4-М].

9. Фарҳангшиносии халқӣ тоҷик таърихи садсолаҳо дошта, ҳар луғат дар саҳфаи ҳаёти маънавии миллати тоҷик мақому манзалати хосеро дошта, дар пешрабии соҳаи лексикография тоҷик саҳми муносибе дорад. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ низ яке аз фарҳангҳои мондагорест, ки тайи даҳсолаҳо барои тарбия ва таълими ҳазорон толибилмон ва равнақи илму маорифи кишварамон саҳми бузург гузоштааст. [3-М; 6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар асоси таҳқиқоти илмӣ метавон чунин тавсияҳоро доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот пешниҳод намуд:

1. Осори лексикографии забони тоҷикӣ ғанӣ буда, то имрӯз беш аз дусад луғатнома ба вуҷуд омадааст, ки бо роҳу воситаҳои гуногун тадвин шуда, дар нишон додани мукаммалии таркиби луғавии забони тоҷикӣ аҳаммияти басо муҳим доранд. Баррасии ин осори лексикографии миллати

точик барои нишон додани роҳи таърихии ташаккули забонамон ҳоизи аҳамият мебошад. Ҳамин хусусияти басо муҳимро «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ»-и Садриддин Айни дорад, ки ба таҳқиқи илмӣ он дар заминаи назарияҳои мавҷудаи забоншиносӣ пардохтаем ва таҳқиқи мо метавонад, зинаи муҳимме барои баррасии ояндаи муҳаққиқон бошад.

2. Зимни таҳқиқ маълум гардид, ки калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ яке аз қабатҳои асосии «Луғатнома»-и устод Айни мебошад ва ин қабат дар забоншиносӣ ба унвони яке аз сарчашмаҳои асосии тақмили таркиби луғавии забон шинохта шудааст. Бо дарки ин масъалаи муҳим устод Айни диалектизмҳоро ҷамъоварию дар «Луғатнома» ҷой додааст, ки тибқи таҳқиқи мо то имрӯз ақсарияти онҳо умумихалқӣ шудаанд ва қисми дигар дар шакли диалектизмҳои хос дар байни мардум боқӣ мондаанд. Ин гурӯҳбандии диалектизмҳои асар ба муҳаққиқони оянда дар муайян сохтани калимаҳои умумихалқӣ ва вожаҳои хоси лаҳҷа кумак карда метавонад.

3. «Луғатнома»-и устод Айни дар инъикоси калимаҳои иқтибосӣ ҷойгоҳи хос дорад. Махсусан, дар он калимаҳои арабии зиёде гирд омадааст, ки дар таҳқиқи мо мансубияти онҳо ба соҳаҳои ҳаёт муайян шуда, хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ онҳо муайян гардидаанд. Ин ҳолат, махсусан, барои дар китобҳои дарсии макотиби олии кишвар ва грамматикаҳои илмӣ забони тоҷикӣ нишон додани шаклҳои ҷамъи арабӣ (солим, мукассар ва дугона) ва қолибҳои пародаҳои арабӣ маводи хуби илмӣ дода метавонад.

Ҳамчунин, хулосаҳои илмӣ кори диссертатсионӣ дар муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ ва русӣ-байналмилалӣ барои мутахассисон ҳоизи аҳамият мебошад.

4. Бешубҳа, «Луғатнома»-и устод Айни барои муайян сохтани роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ маводи пурғановат пешниҳод менамояд. Ин аст, ки бо таҳқиқи мо метавон ба ин натиҷа расид, ки дар забони тоҷикӣ, асосан, роҳи морфологӣ ва синтаксисӣ-морфологӣ мушоҳида шуда, роҳҳои дигари калимасозӣ, ки дар осори илмӣ нишон дода шудаанд, чандон муҳим нестанд. Ин нуқтаи муҳим барои таҳияи китобҳои дарсӣ, грамматикаи забони тоҷикӣ ва воситаҳои таълимӣ маводи хуби илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дода метавонад.

5. Хулосаҳои кори илмӣ-таҳқиқотӣ ва маводи «Луғатнома»-и устод Айниро метавон дар соҳаҳои луғатшиносӣ, забоншиносӣ, маънишиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих ва зимни дарсҳои назариявӣ амалии таърихи филология дар донишгоҳҳои олӣ, муассисаҳои касбӣ миёнаи мамлакат ва дар таҳияи китобҳои дарсӣ воситаҳои таълимӣ истифода кард.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Зоитова М. М. Таҳқиқи вожаҳои марбут ба наботот дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2018. – № 3 С. 133– 141.

[2-М]. Зоитова М. М. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2020. – № 1 (84). – С. 25– 29.

[3-М]. Зоитова М. М. Нақши морфемаи -й дар калимасозӣ (дар асоси маводи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ) [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. - № 1 (90). С. – 77–82.

[4-М]. Зоитова М. М. Сохтори морфологии калимаҳои мураккаб дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. –Душанбе, 2021. - № 2 (91). –С. 70-75.

[5-М]. Зоитова М. М. Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. - № 5(106). –С. 97-102.

II. Таълифоти муаллиф, дар маҷмуаҳо ва нашриҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Зоитова М. М. Баррасии як қабати луғавӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Маҷмуаи мақолаҳои маводи конференсияи байналмилалии «Устод Садрриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ»). -Душанбе 16-17 апрели соли 2018. –С. 322– 327.

[7-М]. Зоитова М. М. Таҳқиқи истилоҳоти илмӣ дар «Луғати нимтафсилии»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова //Забон рӯкни тоат. №12 (маҷаллаи илмӣ) / Маҷмуаи мақолоти маводи конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Шевашиносии тоҷик: масоил ва рушди он»). – Душанбе. – 2020. – С. 173-179.

[8-ХМ]. Раҳматуллозода С. Р., Зоитова М. М. Диалектизмҳои марбут ба ҳайвонот ва паррандагон дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / С. Р. Раҳматуллозода, М. М. Зоитова // Вопросы гуманитарных наук. Национальная академия наук Таджикистана. Институт гуманитарных наук имени Академика Баходура Искандара. – 2020. - № 1. – С. 9-16.

[9-М]. Зоитова М. М. Қолибҳои шакли муқассари калимаҳои арабӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба Рӯзи

байналмилалии забони модарӣ дар мавзуи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ»), ДДОТ ба номи С. Айни, 21-уми феввали соли 2022, сах. 91-98.

[10-М]. Раҳматуллозода С., Зоитова М. М. Мазмуну моҳият ва хусусиятҳои диалектизмҳо [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Китобхонаи миллий. –Душанбе, 2023, -№3 (3). –С.37-46.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ**

На правах рукописи

**УДК 809.155 - 3
ББК 81.2 тадж
З - 80**

ЗОИТОВА МОХИРА МАХМАДЮСУФОВНА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА
«КРАТКОГО ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА»
САДРИДДИНА АЙНИ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени кандидата филологических наук
по специальности 10.02.01. - Таджикский язык

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена на кафедре теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: **Рахматуллозода Сахидод Рахматулло**, доктор филологических наук, член-корреспондент Национальной академии наук Республики Таджикистан, заместитель председателя Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан

Официальные оппоненты: **Шафоатов Азал Нусратович**, доктор филологических наук, доцент, заведующий кафедрой языков Института физкультуры Таджикистана имени Саидмуьмина Рахимова

Амлоев Аминджон Ятимович, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры таджикского языка, факультета русской филологии, журналистики и медиатехнологии Российско – Таджикского (Славянского) университета

Ведущая организация: **Таджикский национальный университет**

Защита состоится 11-го марта 2024 года в 13:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.КОА-068 при Таджикском государственном педагогическом университете имени Садриддина Айни (Республика Таджикистан, 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121).

С диссертацией и её авторефератом можно ознакомиться в библиотеке и на сайте Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. www.tgpu.tj

Автореферат разослан « _____ » _____ 2024 года.

**Учёный секретарь диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент**

Каримова Д.

Актуальность темы исследования. История таджикского языка свидетельствует о том, что за длительный период его существования, этим языком написаны, великолепные научно-просветительские и художественная литература, которые внесли свой вклад в развитии словарного состава таджикского языка. Среди огромного количества наследия, написанное в разных столетиях особое место, занимают лексикографические работы, так как в них освещается языковая ситуация того времени и положение языка его истории на несколько столетий назад, представляя изящности и богатство языка. Одним из таких словарей является «Краткий толковый словарь таджикского языка» (далее - Словарь), принадлежащий перу героя Таджикистана устода Садриддина Айни. Этот словарь является одним из лучших лексикографических работ, который на протяжении около ста лет служит таджикскому народу. В течение многих лет, обращаясь к этому словарю сотни писателей, научные деятели разных областей науки, специалисты сферы культуры и образования, СМИ и другие, удовлетворяли свои потребности к тем или иным словам. В этом словаре прокомментировано лексические единицы, которые берут своё начало из классической литературы и разговорного таджикского языка. Однако, по сей день об этом словаре и его лингвистических проблемах отсутствуют отдельные диссертационные работы. По этой причине, лингвистический анализ словарного состава данного произведения играет важную роль для выявления его значения среди подобных работ и возможности использования отраслевой терминологии, прокомментированные в данном словаре в нынешнем этапе таджикского литературного языка. Этим обеспечена актуальность выбранной темы.

Степень изученности темы. Лингвистический анализ произведения С.Айни начались с пятидесятых годов прошлого столетия. Особенно, исследовании таких учёных как Н. Маъсуми¹, А. А. Керимов², К. Айни³, Р. Абдуллозода⁴, М. Мухаммадиев⁵, С. Халимов⁶, В. Асрори¹, Ҳ. Рауфов², Д. М.

---

¹ Маъсумӣ Н. Забон ва маҳорати адабӣ // Тоҷикистони сурх. -Сталинобод. 1951.15 июл; Рол ва мавқеи С. Айни дар мубориза барои забони адабии тоҷик баъд аз «Револютсияи Октябр» // Шарқи Сурх. - Сталинобод. 1954. -№8. -С.87-105; Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн]/ Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. 294 с.

² Керимов А. А. Роль Садриддина Айни в развитии современного таджикского литературного языка на примерах анализа глагольной системы / А. А. Керимова // Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. - М., 1954.

³ Айни К. Қайдҳои С.Айни оид ба забон ва услуби тарҷумаҳои адабиёти бадеӣ / К. Айни // Шарқи сурх. Сталинобод, 1955. -№ 121. - С.63-85; 1956. -№ 7. -М.60- 71.

⁴ Абдуллозода Р. Айни ва забони адабии тоҷик / Р. Абдуллозода // Ҳақиқати Узбекистон. - Тошканд, 1976. 27 март; Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои С.Айни / Р. Абдуллозода. – Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1958. 102с.

⁵ Мухаммадиев М. С. Айни ва забони адабии тоҷик / М. Мухаммадиев // Мактаби советӣ. - 1963. - №4. – С.58-64.

⁶ Халимов С. Қайдҳои С. Айни оид ба орфографияи забони тоҷикӣ / С. Халимов // Маориф ва маданият. -1964. -23 май; С. Айни дар бораи ташаккули забони адабии тоҷик// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе: Ирфон, 1967. -С. 93-106; Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи

Юсуфова³, Карамшоев⁴, М. Холов⁵, Х. Хусейнов⁶, Т. Ваххобов⁷, С. Аминов⁸, С. Атобуллоев⁹, Х. Турсунова¹⁰, Н. Шарофов¹¹, Р. Гаффоров¹², А. Вохидов¹³, Р. Маъруфов¹⁴, М. Шодиев¹⁵, Х. Отахонова¹⁶, Т. Чориев¹⁷, Ё. Саидов¹⁸, М. М. Мирзоева¹⁹, Т. Шокиров²⁰, А. Хасанов²¹, Х. М. Урунова²², С. Мирзоев¹ и

забони адабии тоҷик / С. Ҳалимов. -Душанбе: Ирфон, 1974, 124с.

¹ Асрорӣ В. Баъзе масъалаҳои забони халқӣ-гуфтугӯӣи асарҳои С.Айнӣ ва маҳорати ӯ / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968.

² Рауфов Ҳ. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ / Ҳ. Рауфов // Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. – С.59; Луғатшиноси барҷаста // Тоҷикистони советӣ. – Душанбе, 1978. -19 май; Лексикаи китобӣ/ Ҳ. Рауфов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1981. -№7. - С. 12-15.

³ Юсупов Х. Лексические особенности языка произведений Садриддина Айни / Х. Юсупов // Х. Юсупов. АКД. – Душанбе, 1971. -35 с.

⁴ Карамшоев Д. Муносибати С. Айнӣ ба забони умумихалқӣ ва шеваҳо / Д. Карамшоев // Бадахшони советӣ. –Душанбе, 1972. 20 авг.

⁵ Холов М. Лексика романа «Дохунда» С. Айни / М. Холов //АКД. –Душанбе, 1972. -17 с.

⁶ Хусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни / Х. Хусейнов. -Душанбе: Ирфон, 1973. 226с.

⁷ Ваххобов Т. Айни ва забони модарӣ / Т. Ваххобов // Садои Шарк. –Душанбе,1976. №2. -С. 147-149.

⁸ Аминов С. Чанд масъалаи шарҳи луғати «Одина»-и С.Айнӣ дар синфи VI / С. Аминов // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёт- ти тоҷик. -Душанбе, 1977. - С. 111-117.

⁹ Атобуллоев С. Як унсури гуфтугӯӣ дар осори Айни / С. Атобуллоев // Маориф ва IX маданият. – Душанбе, 1977. -12 июн.

¹⁰ Турсунова Ҳ. Инъикоси воқеаҳои иҷтимоӣ-таърихӣ дар фразеологизмҳои романи «Ғуломон»-и С.Айнӣ / Ҳ. Турсунова. – Душанбе, 1977. -С. 77-82.

¹¹ Шарофов Н. Луғати нимтафсилаи С. Айнӣ / Н. Шарофов // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. -Душанбе, 1977. -С. 132-134.

¹² Гаффоров Р. Устод Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик / Р. Гаффоров // Мактаби советӣ, 1978, №4, -С.20-26.

¹³ Вохидов А. Роли устод С.Айнӣ дар инкишофи лексикографияи советии тоҷик / А. Вохидов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. - Самарқанд, 1978. - С. 132-138.

¹⁴ Маъруфов Р. С. Айнӣ ва таълифи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ / Р. Маъруфов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. -Самарқанд, 1978. -С.139-144.

¹⁵ Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни / М. Шодиев // Дис. канд. фил. наук. – Душанбе, 1994. – 191 с.

¹⁶ Отахонова Х. Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айни / Х. Отахонова // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе: Дониш, 2002. – С.150-162.

¹⁷ Чориев Т. Вазифаҳои услубии калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар публитсистикаи С.Айнӣ / Т. Чориев // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе: Дониш, 2002. – С.171-180.

¹⁸ Саидов Ё. Маҳорати устод Айни дар истифодаи аффиксҳои форсӣю тоҷикӣ / Ё Саидов // Чашномаи Айни. Ҷ.9. Душанбе:Дониш, 2002. – С.181-183.

¹⁹ Мирзоева М. М. Воҳидҳои фразеологӣи асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ / М. М. Мирзоев. – Душанбе: Матбуот. 2008, 160с.

²⁰ Шокиров Т. Вижагиҳои лафзӣю мардумшиносии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айни / Т. Шокиров // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –с.298-306.

²¹ Ҳасанов А. Масоили решашинохтии вожаҳо аз назарӣ устод Айни / А. Ҳасанов //Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.284-290.

²² Ҷурунова М., Бобоева М. Ҷойгоҳи Фарҳангомаи Айни дар маърифати осори суханварони классик / М. Ҷурунова, М. Бобоева // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. - С.170-184.

другие свидетельствует о том, что язык произведения устода С. Айни привлёк внимания многих учёных, которые могут служить как научно-теоретической, так и методологической базой нашей работы.

В своих научных изысканиях специалистами рассмотрено мастерство словопроизводства и стиля С.Айни, выявлена его роль в развитии таджикского языка, а также описаны лексические, фразеологические, лексикографические, грамматические характеристики произведения С.Айни. Анализ более полувековой научной разработки посвящённых языку и стилю произведения С.Айни свидетельствуют о том, что лингвистическому анализу лексического состава «Краткого толкового словаря таджикского языка» С.Айни не посвящена отдельная диссертационная работа, которая обеспечивает актуальность избранной проблемы.

Связь исследования с программами и научными темами. Анализ произведения С.Айни, особенно лингвистический анализ лексического состава «Краткого толкового словаря таджикского языка» С. Айни тесно взаимосвязаны с научно-исследовательскими направлениями и научными программами кафедры теории и практики языкознания ТГПУ им. С.Айни.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основная цель исследования является лингвистический анализ «Краткого толкового словаря таджикского языка» С.Айни. В рамках одного исследования невозможно рассмотреть полную лингвистическую картину данного словаря. Поэтому при рассмотрении словарного состава данного произведения наша задача заключается в полном анализе диалектизмов и заимствованных слов, которые по сведению устода С.Айни занимают более половины слов данного словаря. Также, одним из основных целей нашей диссертационной работы заключается в разработке и анализа словообразовательных принципов, которые охватывают производных и сложных лексических единиц данного словаря.

Задачи исследования. Вышеприведенные цели исследования требуют решение следующих задач:

1. Сбор и классификации диалектизмов, заимствованных слов, производных и сложных лексических единиц, прокомментированные в «Словаре» С.Айни.

2. Анализ теоретических взглядов, сущность и содержание диалектизмов в языке, и их место в «Словаре» С. Айни.

а) рассмотрение диалектизмов «Словаря» по отраслевой соотнесённости

б) определение лексико-семантические характеристики диалектизмов в «Словаре»

---

¹ Мирзоев С. Баррасии бархе аз ибораҳои фразеологии соматикии романи «Дохунда»-и С. Айни / С. Мирзоев // Маводи ҳамоиши илми байналмилали «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осии Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.306-311.

3. Анализ теоретических взглядов о заимствованных слов в языке и рассмотрение таких лексем в «Словаре».

- а) определение место заимствованных лексем из арабского языка;
- б) выявление место заимствованных лексем из тюрко-монгольских языков;
- в) анализ заимствованных слов из других языков в «Словаре».

4. Научный анализ производных и сложных слов в «Словаре».

- а) анализ словообразовательных аффиксов;
- б) определение место сложных копулятивных и детерминативных лексических единиц в «Словаре».

Объект исследования. В качестве объекта исследования выбран «Краткий толковый словарь таджикского языка» С.Айни (Душанбе, 1976, 564с.). Анализ лингвистических свойств данного словаря как объект отдельного исследования предлагается впервые.

Предмет исследования. Предметом научного исследования является рассмотрение лингвистических особенностей «Краткого толкового словаря таджикского языка» С. Айни, который содержит лексико-семантический и структурный анализ данного «Словаря».

Теоретические основы исследования составляют научно-теоретические изыскания отечественных и зарубежных языковедов, которые посвящены проблемами лексики и грамматики различных языков, таких как В. И. Абаев, В. В. Виноградов, В. В. Лопатин, М. Д. Степанова, А. Левковская, В. С. Расторгуева, К. С. Кубрякова, И. М. Оранский, А. Л. Хромов, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, Е. А. Земская, С. Айни, Н. Маъсуми, М. Т. Бахор, Р. Гаффоров, М. Касимова, Ш. Рустамов, Д. Таджиев, Д. Ходжаев, Б. Камолиддинов, Ш. Кабиров, Т. Ваххобов, М. Мухаммадиев, О. Махмадджонов, Г. Джураев, Х. Маджидов, Д. Саймиддинов, Ф. Шарифова, О. Касымов, Т. Шокиров, А. А. Хасанзода, Ф. Турсунов, Д. Хомидов, М. Мирзоева, Ф. Амонова, П. Джамshedов, Н. Гадоев, З. Мухторов, С. Назарзода, М. Саломиён, М. Х. Султон, А. Нозимов, С. Рахматуллозода, С. Джоматов, М. Олимджонов, А. Шафоатов, П. Нуров, А. Мирбобоев, С. Мирзоев и др.

Методологические основы исследования. В диссертационной работе в основном использованы такие лингвистические методы как описательно-аналитический и сравнительно-сопоставительный. Также при разработке языкового материала были привлечены такие приемы как статистический, синхронный и диахронный обзор лексических единиц и наблюдения.

Источники исследования. Фактологический материал работы собрано и классифицировано из «Краткого толкового словаря таджикского языка» С.Айни (Душанбе, 1976. -564с.).

Научная новизна исследования. Научная новизна диссертационного исследования обусловлена тем, что до сих пор не подвергался диссертационному анализу лингвистических особенностей «Краткий толковый словарь таджикского языка» С. Айни. В нашей диссертации

впервые подвергается анализу диалектизмы, заимствованные слова и структуры слов, прокомментированные в данном «Словаре».

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Лингвистический анализ диалектизмов, заимствованных слов и структуры слов, подвергшиеся комментарию в «Словаре» устода С.Айни на нынешнем этапе языкознания является одним из основных проблем науки.
2. Разработка сущности, содержания, лингвистических особенностей диалектизмов. На основании этого, изучение и анализ научного наследия отечественных и зарубежных учёных, использование научных взглядов этих учёных для определения места диалектизмов в языке и их места в «Словаре» С. Айни имеет большое научное значение.
3. Анализ лексико-семантических характеристик. На основании этого определения отраслевой лексики, прокомментированные в «Словаре» С.Айни является актуальной проблемой, и их научный анализ имеет особое научное значение в таджикском языке.
4. Научный анализ заимствованных слов, причины и исторические факторы вхождение их в язык и отражение этих слов в словарях являются важной научной проблемой.
5. Сбор и классификация арабских заимствованных слов из «Словаря» С.Айни и научная разработка многочисленных моделей арабских лексических единиц способствуют демонстрации влияния арабского языка в лексический состав таджикского языка.
6. Определение слов с ломаным и правильным множественным числом, имеет особое научно-теоретическое и практическое значение, для выявления их значения в языке и их подчинение фонетическим, грамматическим законам таджикского языка.
7. Структурный анализ лексики, прокомментированный в «Словаре» С.Айни и определение словообразовательных моделей, имеют особое научное значение, для определения исторических и традиционных принципов словообразования.

Теоретическая значимость исследования. Лингвистический анализ «Краткого толкового словаря таджикского языка» С.Айни имеет определённое теоретическое значение. Это бесценное произведение в течение своего существования служит для развития таджикского языка. Определение места данного словаря с лингвистической точки зрения, на основании достоверного материала данного словаря, разработка и выяснения лексико-семантических характеристик диалектизмов, заимствованных слов и структур, словарных статей данного словаря демонстрируют теоретическую значимость исследования.

Практическая значимость исследования рассматривается в том, что его результаты можно использовать для составления учебных материалов и учебного пособия для ВУЗов, колледжей и школ страны. Отдельные главы диссертации способствуют чтению лекций по лексикологии, лексикографии, диалектологии, морфологии и истории языка.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Лингвистический анализ лексического состава «Краткого толкового словаря таджикского языка» С. Айни соответствует соисканию учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - Таджикский язык.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование. Наш вклад заключается в том, что лингвистический анализ «Словаря» С.Айни рассматривается на уровне научной диссертационной работы впервые и на основании лексики, прокомментированной в данном словаре подвергнуты лексико-семантическому и структурному анализу.

Апробация результатов исследования. Диссертационная работа обсуждена и рекомендована к защите на заседании кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни (протокол № 8 от 06.03.2023)

Основное содержание диссертации представлены на международных и республиканских научно-практических конференциях, в том числе международной конференции «Устод Садриддин Айни основатель реалистической литературы центральноазиатских народов») (Душанбе, 16-17 апреля 2018 г., ДДОТ им. С.Айни); научно-практическая конференция на тему «Таджикская диалектология и ее развитие» (Душанбе, 2019, ДМТ); республиканская научно-практическая конференция, посвященная Международному дню родного языка на тему «Государственная независимость и развитие родного языка», ТГПУ имени С. Айни, 21 февраля 2022г.; апрельские конференции Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни (2018-2023гг) и конференции Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан (2023г.).

Научные публикации по теме диссертации. Основные положения диссертационной работы представлены в 10 научных статьях, 5 из которых опубликовано в журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из аббревиатуры, введения, трех глав, заключения, рекомендации по практическому использованию результатов диссертации, списка литературы и научные публикации по теме диссертации, её объем составляет 195 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИЯ

Во **введении** обоснованы актуальности избранной темы, степени изученности научной проблемы, связь исследования с программами (проектами) и научными темами, цели и задачах исследования, объекте исследования, предмете исследования, теоретические основы исследования, методологические основы исследования, источники исследования, научной новизне исследования, основные положения, выносимые на защиту,

теоретическая и практическая значимость исследования, соответствие темы диссертации паспорту научной специальности, личный вклад соискателя ученой степени в исследование, апробация результатов исследования, научные публикации по теме диссертации, структура и объем диссертации.

Первая глава – «Диалектизмы в «Кратком толковом словаре таджикского языка» С. Айни», состоит из 6 разделов. **Первый раздел** первой главы назван «Понятие, содержание, сущность и особенности диалектизмов» и в нём отмечается, что диалектизмы в качестве одного из слоёв лексики употреблялись в произведениях разных периодов науки, прозы и поэмы таджикского народа и сегодня также данные слова, используются для языковой нужды, обогащая этим словарный состав таджикского языка. В этом разделе с целью выявления понятия и содержания, сущность и особенности диалектизмов, рассматриваются работы отечественных и зарубежных учёных. Прежде всего, основополагающими факторами стали ценные мнения Основателя мира и национального единства – Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона.

Лексические единицы говором привлекали внимания учёных с 30-х годов XX столетия. В том числе, устод С. Айни привлекая внимания учёных и писателей к использованию «клада живого разговорного языка народа»¹ и пишет о том, что «в говорах таджикского языка находятся такие клады, которые полны жемчужины. Наша задача заключается в том, что найти эти жемчужины и подарит их народу»².

Анализ около векового научного наследия учёных нас привёл к такому мнению, что диалектизмы рассматривались в трёх случаях: при анализе художественных произведений (1), при исследовании говором (2) и при составлении словарей (3), определяя группы диалектизмов – фонетических, лексических (особый, семантический, этнографический, заимствованный) и грамматический (морфологический, словообразовательный, синтаксический).

Устод С. Айни в «Кратком толковом словаре таджикского языка» на высоком уровне интерпретировал диалектизмы собранное в течение многих лет. Они относятся к различным слоям отраслевой лексики, которые анализировались в других разделах диссертации.

Второй раздел первой главы называется «Лексические единицы, относящиеся к одежде и обуви». В различных научных изобретениях при рассмотрении лексики также рассматривается лексика, обозначающая одежду. По этой проблеме существует монография «Лексика одежды в таджикском языке» (на основании материала говора Худжанда и его окрестности)³, которая рассматривает особенности лексики одежды. Такие лексические единицы в большом количестве существуют в «Словаре» С.Айни. По мере использования их можно разделить на две группы: усвоенные и неусвоенные. К **первой группе** относятся слова, которые после публикации «Словаря» употреблялись носителями языка, однако по сей день

¹ Айни С. Куллиёт / С.Айни. Ҷ.12. - Душанбе, 1976. –С. 562.

² Айни С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис / С. Айни // Шарқи сурх. – 1948. – №11. –С. 40.

³ Халимова М. Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ (Дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои атрофи он) / М.Халимова. –Хучанд, 2014, 154с.

сохранили свои диалектологические характеристики. К ним можно отнести такие слова как абра, адрас, бахя, гулдӯзӣ, дастмол, дастрӯмол, дарз, фаровез. **Вторая группа** таких слов до сих пор не стали общеупотребительным. Они относятся к различным народным ремеслам, такие как швейное дело – измерение материала, выбор материала для платьев, жакеток, палас, ковров, перчаток, пуговиц, занавесок, обуви, ниток и другие. На пример **ангала, бахла, буб, гуйангала, ғито, химор, лачак**. В диссертации рассматриваются лексико-семантические характеристики данных групп слов.

Третий раздел первой главы – «Лексические единицы, относящиеся к названию животных и птиц» посвящено анализу имен животных и птиц, которые с древних времен использовались в таджикском языке. К анализу таких слов исследователи не были равнодушны, так как эти слова являются одним из основных слоев лексики и занимают особое место в совершенствовании лексического состава таджикского языка. «В среднеперсидском языке всех животных называли под общим названием *gyānwar* «животное»¹. При рассмотрении названия животных в «Кашф-ул-махчуб» (XIV) Ф. Шарифова пишет, что «названия всех животных в «Кашф-ул-махчуб» являются таджикскими»². Исследователи Г. Джураев³ и С. Рахматуллозода⁴ при разработках материала говоров дают исчерпывающие научные информации, об этих словах распределяя их по группам и определяя изоглосс употребления данных лексем в южных говорах таджикского языка.

Этот лексический пласт, относящийся к диалектизмам в «Словаре» С.Айни существует в большом количестве и их можно разделить на две группы. Первая группа являются общеупотребительным, а вторая относятся к особой диалектной лексики. В диссертации подвергалось научному анализу домашние животные, как **виды лошадей**: бадром, бидав, боргир и др; **виды ослов**: моча, лавгӯш, бузи биничок и др.; **виды овец**: шишак, тагал, такал, куч; также анализировано особая диалектная лексика: шутургов, чамбаршоҳ и др.

При исследовании диалектизмов, относящихся к диким животным анализировано такие слова как гурдашол, чалпоса, сақанкур, сагобӣ, косадум, сиёхгӯш, косапӯшт, рохвор, бухтӣ, чайра и т.п.

Особой группой является названия птиц и кур. В данной группе проанализированы такие слова как фархаш, мошак, бедона, вартиш, фохта, похтак, сангхор, ғамхӯрак, сабзак, куркурукаррок, чархресак, шавот, ширмурғ, сихпар, пурру, шакархой, ғаливоч//ғалевоч, доғсар и др. Этот лексический пласт сопоставлено с материалами других научных и лексикографических разработок, определяя их употребление в данных

¹ Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. -Душанбе: 2001. –С. 90.

² Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махчуб»-и Хучривӣ / Ф. Х. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011. –С.14.

³ Ҷӯраев Ғ. Лексика / Ғ. Ҷӯраев // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1980. –С. 166-172.

⁴ Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. –Душанбе: Дониш, 2019. –С. 3.

работах. В диссертации рассмотрено лексико-семантические характеристики данных слов определяя их синонимичности и многозначности в «Словаре» С.Айни

Четвертый раздел первой главы назван «**Лексические единицы, относящиеся к растениям**». Этот лексический пласт также привлекал внимание учёных, которые имели разные подходы к анализу этих слов. В том числе, в монографии «Южные говоры таджикского языка» название деревьев классифицировано на плодородные и неплодородные¹. Согласно исследованию С. Юсупова автора диссертации «Лексико-семантический и структурный анализ лексических единиц обозначающих название растений в южных и юго-восточных говорах таджикского языка» названия растений делятся на четыре группы: плодородные; неплодородные; бахчевые и зерновые; названия видов трав и кустарников.²

В «Словаре» С. Айни можно разделить этот лексический пласт на плодородные и неплодородные деревья и названия видов бахчевых культур. Эти слова в диссертации рассматриваются по порядку. В том числе диалектизмы, относящиеся к плодородным видам дерево анчир (инжир): **боданчир, беданчир, шакармурӯд**; видов абрикос: **баргак, давча, туршак, хаштак, кӯла**: видов виноград: **раз, карм, бачаи ток, шибирғӣ, ғура, сагпистон, сохибӣ, ругундӣ, шакарак, чашми гӯсола, сагангур** и др.

Некоторые диалектизмы, приведённые в «Словаре», обозначают названия саженцев, кустарников, лечебных трав, съедобных растений для людей и животных, видов ив, тополь и карагач, названия трав и цветов, кустарников, названия растений, предназначенные для топки и др.: **чафтаниҳо, кухайло, говзабон, гаврайҳон, камот, коқули, қоқу, себарга, чакалак, сиёҳбед, саксавул, гучум, норван, чинӣ** и др.

В «Словаре» немаловажное значение имеют названия растений обозначающие виды бахчевых. Они употребляются для обозначения названия видов дын, хандалак (сорт дыни), огурцов, арбуз, кукурузы и зелени: **гармак, сапча, кӯма, косок, зомуча, гулбасар, ноҷа, кукбош, боқил, тара, алақарақ, курак** и др.

Эти слова являются диалектизмами определённой местности, которые устод С.Айни изучая их семантики включил в свой словарь. В диссертации рассмотрено моносемантические, полисемантические и синонимические характеристики данных слов. Также, выявлено их использование в других словарях и источниках. Выявлено, что большинство значений, приведённых для этих слов С.Айни не наблюдаются в предшествующих словарей в том числе и диалектологических словарей. Этим объясняются заслуга С.Айни в использовании этих слов в современном таджикском языке.

¹ Чӯраев Ғ. Лексика / Ғ. Чӯраев // Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1980. –С. 182.

² Юсупова С. А. Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои филология / С. А. Юсупова. –Душанбе, 2019. –С. 13.

Пятый раздел первой главы называется «Лексические единицы, обозначающие домашнюю утварь». Эти диалектизмы, имея одинаковую судьбу в истории таджикского языка по сей день, находясь в основном словарном фонде, служат для носителей языка. По этой причине диалектов языка можно назвать основой и фундаментом языка.

В жизни людей слова, относящиеся к домашней утвари, имеют особое место и по материалам «Словаря» С.Айни можно разделить их на две группы. **К первым** группам относятся общеупотребительные слова, которые имеют некоторые особое диалектное созвучие: **дастафзор, абзол, оташгирак, оташков, хокандоз, мўйчинак, халачўб, пилтакаш, тунбак, фалохун, ордбезак, ошмол** и др.

Вторая группа слов до сих пор не потеряли диалектный облик. Они являются такими диалектизмами, которые обозначают названия предметов и разных домашних принадлежностей. Согласно комментариям С.Айни некоторые из этих слов в таджикском литературном языке имеют синонимы: **газина** *путк (кувалда)*, **калбатон** *анбўр (щипцы)*, **камонча** *гижжжак (гиджжак)*, **ошхўрак** *нешгири бачагона (детский нагрудник)*, **обдаста** *офтоба (кувшин)*, **адрамкаш** *дурафш (особая иголка)*, **аспангез** *маҳмез (шпора)* и др.

Шестой раздел первой главы назван «Другие диалектные лексические пласты». В «Словаре» С.Айни, также, наблюдаются многочисленные лексические пласты. Слова, которые обозначают эти пласты до сих пор не стали общеупотребляемыми и общенародными. В диссертации рассмотрены такие пласты как лексические единицы обозначающие болезни, игры, строительство, продукции, органы тела, лексика родство и свойство, название видов пищи и продуктов питания, ремесло, слова относящиеся к человеку и его качеств, цвет, слова относящиеся к времени и месту, названия действия и др.

Вторая глава диссертации – «**Займствованные слова в «Кратком толковом словаре таджикского языка» С. Айни**» состоит из 4-х раздел. В первом разделе – «**Вводная часть**», рассматриваются причины вхождения заимствованных слов в языке, сущность и значение этих лексических единиц в языке реципиента.

В своих работах такие учёные как К. А. Левковская, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, М. Т. Баҳор, М. Н. Косимова, Р. Гаффоров, Д. Ходжаев, Г. Джураев, Н. Гадоев, М. Саломиён, С. Назарзода, Ҳ. Султонов, О. Мухаммадджонов, О. Косимов, Т. Шокиров, А. А. Хасанзода, Ф. Турсунов, Д. Хомидов, С. Рахматуллозода анализировали причины развития словарного состава языка. Их точки зрения приводят к общему мнению, что в развитии языка способствует три мотива: словообразование (1), изменение семантики слов (2) и заимствование (3).

Добрососедское отношение, религия, культура и торговля наций и народов заимствования различных слов в языках, однако заимствование слов не зависит от желания и воли отдельных людей. Этот процесс вытекает от необходимости жизненных нужд народов и заимствование слов не могут

осуществляться одинаково от всех языков доноров.

Бесспорным фактом является то, что большинство заимствованных слов таджикского языка составляют арабские, тюрко-монгольские и русско-интернациональные лексемы. Если взглянуть на средневековые лексикографические работы таджикского языка можно увидеть, что основная часть заимствования возлагается на арабские и тюрко-монгольские слова. В отражении данных заимствований большую роль играют такие словари как «Фарханги чохонгир» Хусайна Инчу, «Баҳори Аҷам» Рой Текчанда Бахор, «Гиёс-ул-лугот» Мухаммада Гиёсуддин, «Мунтахабот-ул-лугот», «Фархангнома» Хусайна Вафои, «Фарханги Рашиди» Абдурашида Татавви, «Бурхони Қотей» Мухаммадхусайна Халафи Табреси, «Чароги хидоят» Алихона Орзу, «Шамс-ул-лугот» и др. На ряду с лексикографическими работами заимствованные слова отображались в таких научных работах как «Худуд-ул-олам», «Шуморнома» Мухаммада Айюб Табари, «Донишнома» Абуали ибн Сино, «Хидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» Ахвайн Бухорои, «Китоб-ут-тафҳим ли авои ли саноати-т-танчим» Абурайхона Беруни, «Халоик-ул-адвия» Абумансура Хирави, «Донишнома» Хакима Майсари, «Ат-танвир» Абумансура Камари, «Китоб-ул-абния-ал-халоич-ул адвия» Муваффакиддина Ал-Хирави и др., которые имеют важный вклад в развитии отраслевой лексики. В советское время такое положение можно увидеть в «Фарханги забони тоҷики» (Словарь таджикского языка)¹ и «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» («Краткий толковый словарь таджикского языка») С. Айни². Особенно словарь С. Айни полон словами арабского и тюркского происхождения. Составитель собрал их от надёжных художественных, лексикографических работ и говорив таджикского языка, которые до сих пор используются.

Второй раздел второй главы – «**Заимствованные арабские лексемы в «Словаре» С. Айни**», состоит из двух подразделов.

В первом подразделе – «Анализ сущности и основание заимствования арабских слов», рассматриваются место и значение заимствования арабских лексических единиц. Об арабском заимствовании писали многочисленные авторы, которые излагали интересные мысли. Мы согласны с таким мнением, что «в течение VIII-X вв. среди научных деятелей стало традицией изучение арабского языка, писать и творить на нем»³.

Завоевание арабами Иран и Центральной Азии в VII-VIII вв., распространение исламской религии, принудительное возложение разных традиций стало причиной вхождения арабских слов во всех слоях лексики. «Вхождение многочисленных арабских слов в таджикский язык продолжалось с 851 по 892 гг.»⁴.

¹ Фарханги забони тоҷикӣ. Ҷ.1, 2. –М: Советская энциклопедия, 1969.

² Айни С. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» / С. Айни. -Душанбе, 1976. 564 сах.

³ Маъсумӣ, Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – С. 238

⁴ Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав / Б. Ғ. Гафуров - Душанбе: Дониш, 2008. –С. 117.

Результатом усилия и борьбы мыслителей начиная с начала IX в таджикский язык стал притеснять и ограничивать арабский язык в сфере делопроизводства и литературы, однако этот шаг привел с собой большое количество арабского заимствования.

Учёные изложили разные причины вхождения арабского заимствования в таджикский язык. По мнению С. Назарзода они заключаются в следующем, с которыми мы согласны:

1. Принудительно, по управленческим делам, религиозным торжествам, научным работам и др.

2. Добровольно, после столетия, при изучении арабской научной литературы, учёные и разные люди в активной форме изучали арабские слова и фразы, и использовали их в своих произведениях¹.

На самом деле, научные, художественные и лексикографические наследия таджикского народа свидетельствует о том, что с X по XX столетий, в таджикский язык заимствовались многочисленные арабские слова. Арабское заимствование занимает особое место в «Словаре» С.Айни.

Во втором подразделе рассматривается проблема «**Ломаная форма множественного числа арабских слов в «Словаре» С.Айни**». Одним из видов арабских множественных чисел является ломаное число, которое образуется путем изменения форм слов единственного числа внутренним флексиям самого слова. Эта форма множественного числа связано с грамматическими свойствами арабского языка. Однако, по причины заимствования слов в большом количестве в таджикском языке многие из них пишутся и принимаются в форме множественного числа.

В ломаной форме, множественное число в «Словаре» С. Айни встречается более 507 лексических единиц. Их можно рассматривать в двух характерных им чертах, таких как их принадлежности к лексическим слоям (1) и по моделям ломаное и правильное множественное число (2). Анализ показывает, что эти слова занимают много лексических пластов. В том числе, слова, относящиеся к различным отношениям людей (**акрабо, руфако, шуаро**), принадлежности (**алвон, мафотех, тухаф**), животных (**давоб, хуюл, ахшо**), соматизмов (**аъзо, қулуб, абдон**), деревья (**ашчор, азхор, симор**), делопроизводство (**макотиб, хучач, аснод**), печали и неприятные случаи (**ахзон, шурур, масоиб, авҳом**), доброе намерение (**марохим, маосир, мадоех**), мысли, характеры и знания (**акозиб, сачоё, хисол, мабоҳис, калим**), религиозные понятия (**адён, мавоиз, хуччоч**), время и период (**ахён, азмон, айём, қурун**), понятие численности (**лукук, каррот, олоф**) и др. Каждый из этих пластов в диссертации, проанализировалось с привлечением многочисленных лексических единиц определяя их синонимичности и антонимичности с другими словами, а также рассмотрена проблема моносемии и полисемии данных слов и их употреблении в современном таджикском языке.

---

¹ Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014, -С. 226.

Как было отмечено, один из важных проблем является выражение слов с моделями ломаное и правильное множественное число.

В «Словаре» по нашему анализу с ломаным множественным числом существуют 31 вид. В том числе, ломаное множественное число **афъол, мафъил, фавоъил, фуъул, фаъоил, фуъало, афъоила** и другие, которые приведены и анализированы в таблицах.

Слова с ломаным множественным числом собранное в «Словаре» вошли в таджикский язык как готовый лексический материал в течении многих веков. В таджикском языке падеж не существует и правила, связанные по эроби рафъ (им. падеж) и эроби насб (вин. падеж) при множественном числе не касаются таджикского языка. Однако, они существуют в таджикском языке в заимствованной форме, а также отражены в «Словаре» С. Айни.

В «Словаре» С. Айни прокомментированные слова в форме множественного числа, образованные при помощи суффиксов -от и -ёт (-ят, -ият) проанализированы в 17 видах. В том числе, **фаъалот, фаълот, фаъолот, фобилот, фуълийот, муфаъалот** и др.

С суффиксами -ин и -айн в «Словаре» С. Айни наблюдается сравнительно мало слов: **хавонин, хавоқин, мутааххирин, даҳоқин, фаркадайн, фиатайн, хофиқайн, шафтайн** и т.п.

Таким образом, заимствованные арабские слова в форме ломаное и правильное множественное число в «Словаре» С. Айни занимают особое место и охватывают большое количество лексических единиц.

Третий раздел второй главы назван «Тюрко-монгольские заимствованные слова в «Словаре» С. Айни». Слова тюрко-монгольского происхождения в «Словаре» меньше по количеству сравнительно с арабскими словами. Они также охватывают разные слои лексики. Для примера, лексические единицы, относящиеся к названию вещей (қолин, ялоқ, қошук, қайчй, юғ), названию продуктов питания (кумоч, қаймоқ, қурут), военных слов (кундоқ, кӯшун, ясау), названии растения и соматизмов (юнучқа, қабурға), имени действия (кумак, кенгаш, юруш, чолиш), места (қишлоқ, кӯтан, кӯра), названию животных (кундуз, кӯчқор), роду деятельности и должности (ясовул, қурчй, юзбошй, қушбегй, корвонбошй), делопроизводства (ярлиғ, тамға, ярғу), названию этноса (турк, хоқон, қазоқ) и др.

Анализ показывает, что тюрко-монгольские слова в таджикском языке также имеют синонимы таджикского и арабского происхождения и могут быть многозначными. Некоторые тюрко-монгольские слова стали историческими и архаичными словами и сегодня не используются в таджикском языке.

В четвёртом разделе второй главы анализированы «Заимствованные слова из других языков».

Наряду с арабскими и тюрко-монгольскими словами в «Словаре» наблюдаются заимствование из других языков, которые в течение многих

столетий имели обмен лексических единиц с таджикским языком и «по исторической судьбе находились в длительных отношениях»¹.

По материалам «Словаря» С. Айни можно встретиться со словами, относящимися к таким языкам как бактрийский, портский, согдийский, модийский, которые являются родственными языками и принадлежат к разным периодам истории таджикского языка. Также, можно наблюдать несколько слов из арамейского, греческого, китайского языка, которые употребляются как свои слова. Несколько примеров: из **бактрийского языка**: беда, мул; **языка порти**: мехр, биринч, захр; из **согдийского языка**: патак, канизак; из **модийского языка**: бузург; из **арамейского языка**: тобут, шайпур, бурё, коса; из **греческого языка**: динор, зумуррад, марворид, алмос, файласуф); из **китайского языка**: коғаз, карбос и др. Большинство слов, заимствованных из этих языков сегодня используются как слова таджикского языка и являются активными в словообразовании.

Третья глава диссертации, озаглавленная «**Структура прокомментированных слов в «Кратком толковом словаре таджикского языка С. Айни»**», состоит из трех разделов. В первом разделе, которая называется «**Вводная часть**» ведётся полемика о проблемах развития словарного состава путём словообразования как значимое языковое явление.

Многие учёные обратили внимание на данную проблему анализируя принципы и модели словообразования частей речи, определяя продуктивности и непродуктивности словообразовательных средств. Особенно, в этом направлении заметны фундаментальные труды отечественных и зарубежных учёных², которые едины по мнению, что во

¹ Чўраев Ф. Системаи лексикаи лахҷавии забони тоҷикӣ / Ф. Чўраев. -Душанбе: «Дониш Граф», 2017, -С.10.

² Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. -М., изд-во лит-ры на иностр. яз., 1953. -376 с.; Левковская К. А. Словообразование / К. А. Левковская. -М., 1954. -35с.; Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. -М.: Наука, 1966. -160 с.; Ниёзӣ Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. -Сталинобод,1967. -Ҷилди 7.; Кубрякова К. С. Что такое словообразование / К. С. Кубрякова. -М.: Наука, 1965. -80 с.; Мухаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ /М. Мухаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе,1966; Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.; Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик /аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Душанбе, 1975. Ҷ. 1/2. С. 283-307; Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках: Учеб. пособие. - Душанбе: Издательство ТТУ, 1982. - 55 с.; Оранский Н. М. Введение в иранскую филологию / Н. М. Оранский. -М.: Наука, 1988. -389 с.; Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.; Чўраев Ф. Лексика // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ / Ф. Чўраев. ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1980. -С. 87-328; Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных и современном таджикском литературном языке /на примере суффикса -ӣ /-гӣ, вӣ.../: АКД. – Душанбе, 1984. -20 с.; Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ / М. Н Қосимова. –Душанбе: Сино, 2007, 171с.; Саймиддинов Д. Воҷасозии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. Душанбе: 2001, 310 с.; Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад / Д. Хоҷаев. –Душанбе: Шуҷоиён, 2011, 230с.; Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳучривӣ / Ф. Х. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011,140с. Ваҳҳобов Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ / Т. Ваҳҳобов. -Хучанд: Ношир, 2013. – 112с.; Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. –Душанбе: Дақиқӣ, 2014, -370 с.; Касымов, О. Х. Лексика и словообразование в

всех временах развития языка словообразование считается основным средством для обогащения словарного состава языка.

Для выявления словообразовательных характеристик наряду с научным изысканием, велика заслуга лексикографических работ. Один из таких словарей является «Краткий толковый словарь таджикского языка» С. Айни. Анализ материала данного словаря свидетельствуют, что прокомментированные слова по структуре делятся на простые, производные и сложные слова и имеют различные модели

Второй раздел третьей главы «Роль суффиксов в образовании лексических единиц» рассматривает моделей словообразования с суффиксами. Каждый суффикс анализируется в отдельности и рассматриваются их деривационные характеристики. В том числе:

Суффикс -ӣ. Этот суффикс в «Словаре» С.Айни является одним из активных словообразовательных элементов. Этот суффикс имеет алломорф – гӣ. По этим суффиксам образовано 202 имени существительных, 80 имя прилагательных и 20 слов по тексту принадлежат как к именам существительным, так и к прилагательным. Слова, относящиеся к именам существительным, имеют разные значения по следующим лексическим пластам.

1. Производные слова, относящиеся к лицу: *дабирӣ* (писарь), *иксирӣ* (алхимия), *сарӣ* (главенство), *ғозӣ* (борец за веру), *риқобӣ* (подчинённый), *сӯфӣ* (суфий), *доварӣ* (правосудие), *коҳилӣ* (леность), *бандӣ* (пленник).
2. Производные слова, относящиеся к предметам: *кунҷидӣ* (кунжутный), *рӯзӣ* (хлеб насущный), *халилӣ* (сорт винограда), *чарбӣ* (внутреннее сало), *сӯзанӣ* (вышитое покрывало), *сиёҳӣ* (чернота) и др.
3. Производные слова, относящиеся к абстрактным существительным: *хосағӣ* (наилучший), *гаронӣ* (тяжесть), *дарозӣ* (длина), *ифлосӣ* (грязь), *маҳҷурӣ* (разлука), *фитрӣ* (природный), *қурбонӣ* (жертвоприношение), *харобӣ* (разрушение) и др.

Производные слова, относящиеся к именам прилагательным с суффиксом **-ӣ**. В «Словаре» С.Айни в основном образованы относительные прилагательные. Таких слов с суффиксом **-ӣ** насчитывается 77 единиц, которые выражают прилагательные, относящиеся к краскам, земным и небесным телам, разные физические и духовные дела, иносказание, объём и размер, отношение к еде, ручные и промышленные дела, относящиеся к

«Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О. Х. Касымов. – Душанбе: ОАО «Чопхонаи Дониш», 2016. – 346 с.; Байзоев А. Истилохот ва калимасозӣ / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016, - 196 с.; Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. -Душанбе, МН «Дониш», 2019, -226 с.; Шокиров Т. Вижағихои лафзию мардумшиносии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айни /Т. Шокиров // Маводи ҳамоиши илмии байналмилали «Устод Садриддин Айни поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.298-306; Мирзоев Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке / Г. Мирзоев. Душанбе: Дониш, 2018, 184 с.; Саломов М. Вижағихои савтӣ, маъной ва маҷозию фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266с.

животным, качеств человека, обретенных во время учёбы и др. Несколько примеров: *барӣ* (неповинный), *касбӣ* (относящийся к ремеслу), *кӯҳӣ* (горный), *дастӣ* (ручной), *дунёӣ* (светский), *каёӣ* (царский), *китобӣ* (книжный), *корӣ* (деловой), *кирой* (стоящий), *маҷбурӣ* (принужденный) и т.п.

Таким образом, суффикс -й и его алломорф –гй в «Словаре» С.Айни является одним из активных, продуктивных и многозначных суффиксов и присоединяясь к основам имени существительных, прилагательных и глаголов образовал различные имена существительные и прилагательные, которые анализировались моно и полисемантической, синонимичности и антонимичности.

Суффикс -а. Суффикс -а в таджикском языке используется издавна и его употребление в таджикском, персидском и языка дари, упоминается многим учёны¹. Один из продуктивных суффиксов в «Словаре» С.Айни является суффикс -а, он употребляется при образовании различных имен существительных, обозначающих лицо, разные предметы, абстрактные имена существительных и места. Каждый из этих свойств можно привести таким образом:

1.Имена существительные относящиеся к лицу с суффиксом -а. Необходимо отметить, что в научных изысканиях, учебных пособиях таджикского языка² и разработок диалектологов³ не отмечается образование имён существительных относящихся к лицу с суффиксом -а, однако С. Рахматуллозода при анализе принципов словообразования в южных и юго-восточных говорах таджикского языка определил, что в данных говорах суффикс -а образует не только имена существительные обозначающие предметы и место, но также образует имена существительные относящиеся к лицу.⁴

¹ Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1972. -79 с.; Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык. Основы языкознания / новоиранские языки. -М.: Наука, 1987. -С.6-153; Пахалина Т. Н. Сравнительно-историческая морфология памирских языков / Т. Н. Пахалина. -М.: Наука, 1989. -264 с.; Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.; Оранский Н. М. Введение в иранскую филологию / Н. М. Оранский. -М.: Наука, 1988. -389 с.

² Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1966. -160; Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. -Душанбе: Маориф, 1973. -Қ.І: -464 с.; Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.; ГЗАХТ, 1985 и др.

³ Розенфельд А.З. Ванчские говоры таджикского языка / А. З. Розенфельд. -Душанбе, 1964. -149 с.; Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка / А. З. Розенфельд. -Л., 1971. -192 с.; Керимова А.А. Говор таджиков Бухары / А. А. Керимова. -М.: Изд-во вост. лит., 1959. -163с.; Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ / М. Эшнӣёзов. -Душанбе: Ирфон, 1967. -230 с.; Чалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон / Д. Чалолов. -Душанбе: Дониш, 1967, 151 с.; Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофии Андиҷон / Ҷ. Мурватов. -Душанбе: Дониш, 1974. -187 с.; Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. -Душанбе: Дониш, 1979. с.3-79; Ҷӯраев Ф. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон / Ф. Ҷӯраев. -Душанбе: Дониш, 1975, 228с.; Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. -Душанбе: Ирфон, 1978. -280 с.; Обидов У. Шеваи Ҷабал-ул-сироч (Афғонистони шимолӣ) / У. Обидов. -Душанбе, 1977. 235 с. и др.

⁴ Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. -Душанбе: Дониш, 2019. -С. 48.

В «Словаре» С.Айни с суффиксом -а наблюдаются имена существительные относящиеся к лицу, но в малом количестве: *ҷонона* (возлюбленная), *мутриба* (музыкантша), *соҳира* (колдунья), *ҳомила* (беременная), *ҷӯра* (друг) и др.

2. Имена существительные обозначающие разные предметы. Суффиксом -а в образовании таких имён является продуктивным и от основ имен существительных, прилагательных и глаголов образует имена существительных, обозначающие названия разных инструментов быта, слова относящиеся к человеку, лексемы обозначающие названия животных, растений, блюд и другие: *ҷӯба* (древесина), *чарха* (колесо), *гардуна* (телега), *гарда* (угольный парашок), *даста* (ручка), *дуда* (дым), *лаҳма* (лама), *нарма* (мочка уха), *хамира* (закваска) и др.

В диссертации рассмотрены лексико-семантические характеристики данных слов.

3. Имена существительные обозначающие место с суффиксом -а. Такие лексемы в «Словаре» С.Айни существуют в умеренном количестве. В качестве словообразовательных основ выступают имена существительных и прилагательных. Они обозначают имена разных местностей. В том числе общее название селение, гор, окрестности, места относящиеся к ойконимам: *миёна* (середина), *ҷуфта* (брыкание, лягание), *димога* (перевал), *домана* (подножие), *саҳна* (арена), *манзара* (вид, пейзаж), *даҳана* (отверстие), *гӯша* (уголок) и др.

4. Отвлеченные имена существительные с суффиксом -а. Присоединяясь к разным частям речи суффикс -а образует отвлечённые имена существительные обозначающие такие понятие как действие, дарение, характер, примирение, объём и размер, выводы, польза, намерение, доброты и др. Слова этой группы имеют такие семантические характеристики как моносемии, полисемии и омонимии. Для примера в «Словаре» прокомментированы 22 слов с моносемическими свойствами. Примеры: *шола* (летний открытый хлев), *ҳангома* (толпа), *ҳасана* (доброе дело), *лозима* (нужное), *пайваста* (связанный) и др.

Таким образом, суффикс -а в «Словаре» С. Айни присоединяясь к разным основам является активным элементом в образовании имен существительных обозначающих лицо, названия предметов, место и отвлечённых существительных. Производные слова имеют такие семантические свойства как моносемии, полисемии, синонимии и омонимии. Часть из этих слов не употребляется сегодня.

Итак, в диссертации таким же образом анализированы словообразовательные характеристики суффиксов -ак, -ча, -гар, -анда, -ҷӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор.

Третий раздел третьей главы называется «**Структура сложных слов**». Сложные имена существительных как в таджикском литературном языке подразделяются на две группы: сложносочиненные и сложноподчинённые слова.

Сложносочиненные имена существительных имеют следующие модели словообразования:

1. **Редупликации основ лексем:** *замзама* (негромкое пение), *дамдама* (коварство), *чимчима* (складки (на одежде)), *дагдага* (угрозы) и др.

2. **Разные основы хандахариш** (посмешище), *хасбеда* (сено), *гирдагунд* (закруглять) и др.

3. **С интерфиксом -у-:** *хурдуреза* (небольшой), *чапурост* (неразборчиво), *чоруночор* (защитник), *такудав* (хлопоты), *гуфтушунуфт* (переговоры), *шикастурехт* (ремонт), *частухез* (скачок) и др.

4. **С интерфиксом -о-:** *саросар* (целиком), *саропарда* (большой царский шатёр), *лаболаб* (переполненный), *гармогарм* (в горячем виде), *гирдогирд* (вокруг), *даводав* (беготня), *хӯрохӯр* (принимать пищу) и др.

Сложноподчинённые имена существительных.

Также как в таджикском литературном языке в «Словаре» С. Айни сложноподчинённые имена существительные, подразделяются на две группы. В первой группе входят лексемы, главным компонентом, которого является первый, а во второй группе входят слова, главным компонентом которого является второй. Их можно рассматривать в отдельности.

I. Сложноподчинённые имена существительные, с первым главным компонентом. Эти слова образованы от изафетного словосочетания. В них наблюдаются факки изофат (выпадение изафета). По морфологической структуре в таджикском литературном языке они имеют три модели: имя + имя, имя сущ. + имя прилагательное, имя + причастие¹. Однако в южных и юго-восточных говорах существует шесть моделей (имя + имя, имя сущ. + имя прилагательное, имя сущ. + имя числительное, имя + глагол, имя + причастие, наречие + имя сущ.²). В «Словаре» С. Айни наблюдаются такие модели как имя + имя, имя сущ. + имя прилагательное, наречие + имя сущ.

А). Модель имя + имя. По этой модели образовано 11 слов. Примеры: *абрукамон* (с изогнутыми бровями), *табарзин* (тапор), *саркӯҳсор* (пик), и др.

Б). Модель имя сущ. + имя прилагательное или имя прилагательное + имя сущ. По этой модели наблюдалось 15 лексем: *хотирпарешон* (расеенный), *дилором* (возлюбленная), *рӯпокча* (платок), *хонсолор* (главный), и др.

В). Модель наречие + имя сущ. Две лексемы: *бологарав* (залог), *миёнҷой* (середина) и др.

II. Сложноподчинённые имена существительных, со вторым главным компонентом. В «Словаре» С. Айни морфологической структуры таких слов составляют имя + имя, имя сущ. + имя прилагательное, имя + глагол, имя прилагательное + другие части речи, наречие + другие части речи, продуктивность которых неодинаковы. Они рассматриваются в отдельности:

¹ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985, 356 с.

² Раҳматуллозода С. Калимасозии исм / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019, 226с.

1. Модель имя + имя. В «Словаре» С. Айни образовано многочисленные слова по этой модели, по семантике их можно разделить на следующие группы:

А). Имена существительных, обозначающие лицо. По этой семантике наблюдаются 29 слов: *чафонеша* (удушающий), *юсуфрух* (прелестный), *шоҳсавор* (искусный наездник), *шоҳбурут* (большие и длинные усы) и др.

Б). Имена существительных, обозначающие предметы. По этой семантики наблюдаются 59 названий предметов. Примеры: *шоҳкоса* (большая чашка), *шоҳпул* (несущая конструкция), *шакарсанг* (карамельная тросточка), *шақоиқнамад* (тряска), *шабчарог* (самоцвет), *шабранг* (чёрный), *чарзоя* (тачка), *халачўб* (ковёр), *чавсар* (ячмень) и др.

В). Имена существительных, обозначающие место. По данной семантики существуют 13 слов. Для примера: *қаторкўҳ* (хребет), *шоҳроҳ* (магистраль), *хокчой* (кладбище), *ҳарамсарой* (гарем) и т.д.

Г). Отвлечённые имена существительных. Количество таких слов 18. Примеры: *шодимарг* (смерть от радости), *шоҳбайт* (лучшее двестишье), *шутургурба* (верблюд), *чархзону* (вращаться на коленях), *шутурхучра* (верблюжья комната), *цигархун* (страдающий) и др.

2. Модель имя сущ. + глагол. По этой модели, наблюдалось 96 лексем. Они обозначают лица по профессии, названия блюд, имен животных и птиц, имен разных предметов, места и др.: *дарундор* (скрытый;), *дарёгард* (дарёнавард), *дафтардор* (писарь), *хомсўз* (сырой), *чомашўй* (прачечная), *галладон* (зернохранилище), *шавқангез* (занимательность, занятость), *хокрез* (насыпь), *хамгаит* (изгиб; извилина) и др.

3. Модель имя прилагательное + имя сущ. По этой модели, образовано 110 слов, которые обозначают лица по профессии, названия блюд, деревьев и кустарников, имен животных, место и время, цвет, названия действий и др. Можно привести несколько примеров: *хушдоман* (свекровь), *ширинкор* (шутник), *шахкамон* (стрелок из лука), *шумгеиҳ* (белка), *таранчабин* (апельсин), *чамбаршоҳ* (животное), *шўрнўл* (рассол), *шахзамин* (твёрдая земля), *сияҳчарда* (темнокожий) и т.п.

4. Модель имя числительное + имя сущ. В «Словаре» С. Айни. По этой модели, образовано 49 слов, обозначающие названия предметов быта, деревьев и фруктов, соматизмов, названия блюд, имен животных, отвлечённые имена существительных и название мест. Несколько примеров: *чилчарог* (люстра), *чилчўб* (рамка), *шашпар* (булава с шестью рёбрами), *чилгўза* (сорок), *чормағз* (грецкий орех), *ҳафтпўст* (упёртый), *чорчўб* (рамка), *чорбоғ* (большой сад), *чортарош* (четвероногие), *ҳазорхона* (рубец) и т.п.

5. Модель наречие и другие части речи. По этой модели, встречалось всего шесть слов, которые обозначают лицо, имена предметов, отвлечённых существительных и животных: *тагчарм* (кожаная подошва), *такдон* (знающие секреты), *такнишин* (отстой) и др.

Таким образом, можно констатировать, что словообразования является одним из основных источников развития и пополнения словарного состава языка, который осуществляется по историческим традиционным моделям.

Основные научные выводы автора диссертации приведены в 9 пунктах:

1. Анализы показывают, что «Словарь» устода С.Айни наряду с высокими современными сущностями, также имеет огромное значение в плане обеспечение языкового материала для литературного языка. Данное произведение включает в себе огромное количество лексем, которые могут обеспечить разные пласты языка словами и терминологиями [1-А; 8-А].

2. Один их основных характеристик данного словаря заключается в том, что в нём собрано диалектизмы, которые находились в устах людей. Также включено в «Словаре» распространенные и нераспространённые заимствованные слова и со структурной точки зрения, словарь имеет различные словообразовательные модели. [1-А; 5-А].

3. Интерес учёных к изучению диалектизмов, появилось в 30 годы XX столетия и устод С.Айни в этом деле был одним из первых. В дальнейшем, начиная с 50 годов, по сей день изучение диалектизмов проводилось постоянно. [1-А; 2-А; 7-А].

4. Анализы показывают, что диалектизмы встречаются в трёх случаях: при анализе художественных произведений (1), при исследовании говоров (2) и при составлении словарей (3). Этим можно констатировать, что диалектизмы наряду с поэзией, поэм и говоров также встречаются в лексикографических работах. «Словарь» С. Айни является одним их фундаментальных лексикографических работ, который в большом количестве прокомментировал диалектизмы. [1-А; 7-А;].

5. Диалектизмы в «Словаре» С. Айни относятся к разным слоям лексики. В том числе, лексические единицы, обозначающие названия одежд, инструментов, болезней, деревьев, кустарников, занятости человека, детских игр, место и время, соматизмов, разных блюд, цветов, народных ремесел, строительство и домостроение, разных продуктов, слов обозначающих родство и свойство и др., которые рассмотрены по лексическому значению по семантической характеристике. В том числе рассмотрены такие характерные черты как синонимичности, омонимичности и многозначности слов. [1-А; 2-А; 7-А].

6. Наряду с диалектизмами в «Словаре» С. Айни заимствованные слова составляют, один из основных слоёв лексики произведения. Анализ показывает, что в данном словаре, особое место занимает заимствования из арабских и тюрко-монгольских языков. Также прокомментированы заимствованные слова из таких языков как бактрийский, согдийский, модийский, язык порти, арамейский, греческий и китайский. Основная масса слов принадлежит арабскому языку, которые охватывают различные тематические группы слов. В том числе, слова относящиеся к людям, животным, место и время, названиям болезней, деревьев, соматизмов,

делопроизводство, религию и др. Также, по ломаному множественному числу встречаются много слов обозначающие название жилищ, школ, дворцов и крепостей, сел, городов, стран, местностей, небесных тел, вод, которые рассмотрены в диссертации.

С ломаным множественным числом в «Словаре» С. Айни существует 42 видов. В том числе, **афьол** 99 слов, **мафьил** 48 слов, **фавьил** 48 слов, **фуьул** 41 слов, **фаьил** 34 слов, **фуьало** 21 слов, **афьил** 10 слов и другие, которые рассмотрены в таблицах.

Виды правильного множественного числа образованных при помощи суффиксов -от и -ёт (-ят, -ият), -ин и -айн в «Словаре» С. Айни в диссертационной работе приведены в таблицах. В том числе, **фаьалот** 16 слов, **фаьлот** 4 слов, **фаьолот** 3 слов, **фьилот** 3 слов, **фуьлийот** 2 слова, **муфаьалот** 2 слова **тафьилот** 2 слова и др.

Большинство слов с ломаным и правильным множественным числом в течение сегодня не употребляются, однако наблюдаются малое количество данных слов в единственном числе, которые подчиняются правилам норм таджикского языка. [2-А; 5-А; 6-А; 8-А].

7. Наряду с заимствованными из арабского языка в «Словаре» встречаются тюрко-монгольские слова. Они немногочисленны и в диссертации проанализированы по таким тематическим слоям как лексика обозначающие названия посуды и предметы быта, виды блюд, военные слова, название трав, животные, соматизмов, имя действие, место, род деятельности и службы, делопроизводство, название этноса, слова, означающие качество предметов и рассмотрены лексико-семантические свойств данных лексических единиц.

В «Словаре» лексемы, относящиеся к таким языкам как батрийский, согдийский, модийский, язык порти, арамейский, греческий и китайский встречаются в малом количестве. Они вошли в таджикский язык в разные периоды его развития и соответствуют нормами языка реципиента. Сегодня данные слова участвуют в образовании слов, словосочетании, пословицы, поговорки и фразеологических единиц. [2-А; 8-А].

8. Структуры слов в «Словаре» являются разнообразными. В образовании слов играет большую роль словообразовательные суффиксы. По материалам данного словаря можно констатировать, что в формировании различных слоёв лексики играют важную роль суффиксы -й, -а, -ак, -ча, -гар, -анда, -чй, -ина, -акй, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор которые в полной форме проанализированы в диссертации.

Сложные лексические единицы, как в таджикском литературном языке, делятся на две группы: сложносочинённые и сложноподчинённые слова. Сложносочинённые имена существительные образованы от редупликации основ, инфиксов -у- и -о-. Сложноподчинённые слова со своими моделями разделяются на две группы. В первую группу первый компонент является основным, а во второй группе второй компонент считается главным. Сложные слова первой группы в основном образованы по модели факки

изофат (выпадение изафета). Вторая группа образуются по модели имя + имя, имя сущ. + имя прилагательное, имя сущ. + глагол, имя прилагательное + другие части речи, наречие + другие части речи. При анализе материала рассмотрены продуктивности и непродуктивности моделей словообразования в данном словаре. [3-А; 4-А].

9. Лексикографические работы таджикского народа имеют давнюю историю и каждый словарь, внося свою лепту в духовный мир нации, играет важную роль в развитии данной области. «Краткий толковый словарь таджикского языка» С. Айни также является одним из таких словарей, который в течение десятков лет своего существования внёс большой вклад в развитие науки и образования, воспитания и учёбы тысячи людей. [3-А; 6-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ДИССЕРТАЦИИ

На основе научных исследований можно дать такие рекомендации по
практическому применению результатов исследования:

1. Лексикографические произведения таджикского языка богаты и до сегодняшнего дня создано более двухсот словарей, которые были исследованы различными способами и средствами, и имеют большое значение для демонстрации полноты словарного состава таджикского языка. Рассмотрение этого лексикографического произведения таджикской нации является важным показателем исторического пути формирования нашего языка. Такой очень важный характер имеет «Краткий толковый словарь таджикского языка» Садриддина Айни, которому на основе существующих лингвистических теорий мы провели научное исследование, и наше изыскание может стать важной ступенькой для будущего рассмотрения исследователями.

2. В ходе исследования выяснилось, что диалектизмы являются одним из основных слоев «Словаря» С. Айни, и этот слой в лингвистике известен как один из основных источников совершенствования лексического состава языка. Понимая важность вопроса, устод С. Айни собрал и поместил диалектизмы в свой «Словарь», многие из которых, согласно нашему исследованию, до сих пор стали общеупотребительными, а другая часть остается в форме особых диалектизмов среди людей. Эта классификация диалектизмов может помочь будущим исследователям определить общеупотребительные слова и слова характерные для диалекта.

3. «Словарь» С. Айни занимает особое место в отражении заимствованных слов. В частности, в нем собрано много арабских слов, которые в нашем исследовании определяли их принадлежность к сферам жизни и определены их лексические и грамматические особенности. Этот анализ может дать хороший научный материал, особенно для того, чтобы показать в учебниках высших учебных заведений страны и научных

грамматиках таджикского языка формы арабского множественного числа (здоровые, мягкие и двойные) и модели арабских пародий.

Также научные выводы диссертационной работы являются важным для специалистов по определению места турецко-монгольских и русско-международных заимствованных слов.

4. Несомненно, «Словарь» С. Айни имеет богатый материал для определения способов словообразования таджикского языка. По этим материалам и с нашим исследованием можно прийти к выводу, что в таджикском языке, в основном, наблюдается морфологический и синтаксическо-морфологический способы словообразования, другие принципы словообразования, показанные в научных трудах, не очень важны. Этот важный момент может дать хороший научно-теоретический и практический материал для разработки учебников, грамматики таджикского языка и учебных пособий.

5. Выводы научно-исследовательской работы и материалы «Словаря» С. Айни можно использовать в области лексикологии, лингвистики, семасиологии, литературоведения, истории, а также в ходе теоретико-практических занятий по истории филологии в высших учебных заведениях, профессиональных и средних учреждениях страны и их можно использовать при разработки учебных пособий.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Научные публикации автора в ведущих рецензируемых изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Зоитова М. М. Таҳқиқи вожаҳои марбут ба наботот дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2018. – № 3 С. 133– 141.

[2-А]. Зоитова М. М. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2020. – № 1 (84). – С. 25– 29.

[3-А]. Зоитова М. М. Нақши морфемаи -ӣ дар калимасозӣ (дар асоси маводи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ) [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. - № 1 (90). –С. 94-99.

[4-А]. Зоитова М. М. Сохтори морфологии калимаҳои мураккаб дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. –Душанбе, 2021. - № 2 (91). –С. 70-75.

[5-А]. Зоитова М. М. Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. - № 5(106). –С. 97-102.

II. Научные статьи автора в сборниках и других изданиях:

[6-А]. Зоитова М. М. Баррасии як қабати луғавӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Маҷмуаи мақолаҳои маводи конференсияи байналмилалӣ «Устод Садрриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». -Душанбе 16-17 апрели соли 2018. –С. 322– 327.

[7-А]. Зоитова М. М. Таҳқиқи истилоҳоти илмӣ дар «Луғати нимтафсилий»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова //Забон рӯки тоат. №12 (маҷаллаи илмӣ) / Маҷмуаи мақолоти маводи конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Шевашиносии тоҷик: ва рушди он»). – Душанбе. – 2020. – С. 173-179.

[8-СА]. Раҳматуллозода С. Р., Зоитова М. М. Диалектизмҳои марбут ба ҳайвонот ва паррандагон дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / С. Р. Раҳматуллозода, М. М. Зоитова // Вопросы гуманитарных наук. Национальная академия наук Таджикистана. Институт гуманитарных наук имени Академика Баходура Искандара. – 2020. - № 1. – С. 9-16.

[9-А]. Зоитова М. М. Қолибҳои шакли муқассари калимаҳои арабӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар мавзӯи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ»), ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 21-уми феввали соли 2022, сах. 91-98.

[10-А]. Раҳматуллозода С., Зоитова М. М. Мазмуну моҳият ва хусусиятҳои диалектизмҳо [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Китобхонаи миллий. –Душанбе, 2023, -№3 (3). –С.37-46.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи номзадии **Зоитова Моҳира Маҳмадюсуфова** дар мавзуи **"Таҳлили лингвистии ҳайати лексии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ"**, ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: С.Айнӣ, луғатнома, лексика, таркиби луғавӣ, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, қабатҳои луғавӣ, диалектизм, иқтибос, иқтибосоти арабӣ, иқтибосоти туркӣ-муғулӣ, қолибҳои калимаҳои арабӣ, чамбандии арабӣ, шакли мукассар, шакли солими чамбандӣ, муродиф, ҳамгун, сермаъно, якмаъно, калимасозӣ, қолибҳои калимасозӣ.

Ҳарчанд дар таърихи лексикографияи тоҷик садҳо луғатномаҳо ба вучуд омада бошад ҳам, ба масъалаи таҳқиқи лингвистии онҳо чандон аҳаммият дода намешавад. Луғатномаҳо вазъи забонии замоне, ки онҳо таҳия шудаанд ва ҳатто метавонанд чанд қарн пешро дар бар гирифта, қудрату тавонии забонро дар як давраи калони таърихӣ нишон диҳад. Онҳо барои нигоҳ доштани калимаҳои архаистию кӯҳнашуда ва таърихӣ маҳзани бузург мебошанд. Дар баробари ин, онҳо нишондиҳандаи ҳолати таркиби луғавии забони замон буда, дараҷаи мавҷудияти калимаҳои худро иқтибосиро метавонанд муайян намоянд. Барои муайян кардани хусусиятҳои грамматикӣ забонҳо мусоидат карда, категорияҳои гуногуни луғавию грамматикӣ забонро мунъакис мекунанд. Дар нишон додани сермаъноии калимаҳо, хусусиятҳои ҳамгуниро муродифии воҳидҳои луғавӣ мусоидат мекунанд.

Яке аз ҳамин гуна луғатномаҳо «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ" мебошад, ки дар диссертатсия баррасии лингвистии он сурат гирифтааст. Таҳқиқи маводи луғатнома нишон медиҳад, ки дар он диалектизмҳо ва калимаҳои иқтибосӣ ҷойгоҳи асосӣ доштааст. Дар баробари ин қолибҳои калимасозии ин асар мондагор аҳаммияти муҳими грамматикӣ зоҳир менамоянд. Ин аст, ки мақсади асосии таҳқиқ баррасии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, калимаҳои иқтибосӣ ва нишон додани роҳҳои калимасозии асар ба шумор меравад.

Диалектизмҳои асар мутобиқи моҳияту мазмуни таҳқиқ мешаванд, ки соҳаҳои зиёди зиндагии мардум - либосу пояфзол, ҳайвоноту парандагон, растаниҳо, асбоби рӯзгор ва ғайраро фаро гирифта, хусусиятҳои луғавию семантикӣ маҳсус доранд.

Дар диссертатсия ба масъалаи ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосӣ ва сарчашмаю омилҳои воридшавии ин гуна воҳидҳои луғавӣ баҳс сурат гирифта, андешаю назариёти мутахассисон дар он матраҳ гардидааст. Маҳсусан, қолибҳои калимаҳои арабӣ ба таври нисбатан мукамал таҳқиқ шуда, гурӯҳҳои соҳавии онҳо, чамби мукассар ва солими ин қабати луғавӣ таҳқиқи илмӣ гардидаанд. Ҳамчунин, ҷойгоҳи калимаҳои туркӣ-муғулӣ, забонҳои хешӣ давраи бостони бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ ва забонҳои бегонаи оромӣ, юнонӣ, хитойӣ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст.

Зимни баррасии хусусиятҳои калимасозии луғатнома сохтори калимаҳои тафсиршуда баррасӣ гардида, хусусиятҳои калимасозии вандҳо ва қолибҳои калимаҳои мураккаб тарҳрезӣ шудаанд.

Ҳамин тавр, дар диссертатсия маводи марбут калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва иқтибосӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ" гурӯҳбандию таҳқиқи илмӣ шуда, нақши онҳо дар ташаккули калимаю истилоҳоти соҳаҳои ҳаёти мардум муайян гардида, вижагиҳои луғавию семантикӣ онҳо таҳқиқ ва баррасии сохтори моддаҳои луғавии луғатнома сурат гирифтааст.

АННОТАЦИЯ

диссертационного исследования **Зоитова Мохира Махмадусуфовна** тему «**Лингвистический анализ лексического состава «Краткого толкового словаря таджикского языка» С. Айни**», представленному на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 -Таджикский язык.

Ключевые слова: С. Айни, словарь, лексика, словарный состав, диалектизмы, лексические пласты, заимствования, заимствование из арабского языка, заимствование из тюрко-монгольского языка, типы арабских слов, множественное число арабских слов, ломаное множественное число, правильное множественное число, синоним, омоним, полисемия, моносемия, словообразования, словообразовательные модели.

Хотя в истории таджикской лексикографии составлено сотни словарей, к научным анализам данных работ не уделяется достаточное внимание. Словари освещают языковую ситуацию того времени, они даже могут говорить о положении языка прошлых веков отображая мощь и силу языка в большое период времени. Они являются огромным кладом для сохранения архаичной, устарелой и исторической лексики. Наряду с этим, они показывают ситуацию словарного состава языка того времени, когда составлены и могут определить существования собственных и заимствованных слов. Они способствуют определению грамматических свойств и различных лексико-грамматических категорий языка. Также могут освещать многозначности слов, омонимичности и синонимичности лексических единиц.

Один из таких словарей является «Краткий толковый словарь таджикского языка» С. Айни и в диссертации произведено его лингвистический анализ. Анализ материала данного словаря свидетельствуют о том, что в нём имеет особое место диалектизмы и заимствованные слова. Тем не менее, словообразовательные модели данного произведения имеют важные грамматические характеристики. Этим объясняется цель диссертационной работы, которая является лингвистический анализ диалектизмов, заимствованных слов и определение словообразовательных принципов «Словаря» С. Айни.

Диалектизмы, прокомментированные в «Словаре» С. Айни рассматриваются по семантики и содержанию, которые охватывают разные лексические пласты таких как одежда и обувь, животные и птицы, растения, инструменты и так далее, которые имеют особое лексико-семантические характеристики.

В диссертации анализируя теоретические мнения специалистов, уделяется особое внимание место заимствованных слов, источники и причины вхождения этих слов в языке. Особенно, тщательным образом рассматриваются заимствованные слова из арабского языка, определяется лексико-тематические группы данных слов и слова с ломаным и правильным множественным числом. Также, анализируется место и значения заимствованных слов из тюрко-монгольского языка, родственные языки древнего периода таких как бактрийский, язык порти, согдийский, модийский и неродственные арамейский, греческий и китайский языков.

При анализе словообразовательных характеристик «Словаря» С.Айни рассмотрены структуры прокомментированных слов, анализированы свойства аффиксальных словообразовательных морфем и моделей сложных лексических единиц.

Итак, в диссертационной работе более в полном объёме классифицировано и анализировано материалы, относящихся к диалектизмам и заимствованным словам в «Краткий толковый словарь таджикского языка» С. Айни. Определено их роль в формировании слов и терминологий в различных областях жизни людей. Рассмотрено лексико-семантические особенности и структурные характеристики словарных статей данного словаря.

ANNOTATION

to the dissertation research of **Zoitova Mohira Makhmadyusufovna on the topic «Linguistic analysis of the lexical composition of the «Concise explanatory dictionary of the Tajik language» by S. Aini»**, submitted for the degree of candidate of philological sciences, specialty 10.02.01, - Tajik language.

Keywords: S. Aini, dictionary, vocabulary, vocabulary composition, dialethism, lexical layers, borrowings, borrowing from the Arabic language, borrowing from the Turkic-Mongolian language, types of Arabic words, plural form of Arabic words, broken plural form, regular plural form, synonym, homonym, polisemy, monosemy, word formation, word formation models.

Although hundreds of dictionaries have been compiled in the history of Tajik lexicography, not enough attention is paid to scientific analyzes of these resources. Dictionaries illuminate the linguistic situation of that time, they can also talk about the position of the language of past centuries, reflecting the power and strength of the language over a long period of time.

They are a huge treasure for the preservation of archaic, outdated and historical lexemes. Along with this, they show the situation of the vocabulary of the language of that time, they are composed and can determine the existence of their own and borrowed words. They contribute to the definition of grammatical properties and various lexical and grammatical categories of the language. They can also highlight the ambiguity of words, homonymy and synonymy of lexical units.

One of such dictionaries is the «Concise Explanatory Dictionary of the Tajik Language» by S. Aini, who carried out his linguistic analysis in his dissertation. An analysis of the material in this dictionary indicates that dialethism and borrowed words have a special place in it. Nevertheless, the derivational models of this work have important grammatical characteristics. This explains the purpose of the thesis, which is a linguistic analysis of dialethism, borrowed words and the definition of the word-formation principles of the "Dictionary" by S. Aini.

Dialethism commented on in the "Dictionary" of S. Aini are considered by semantics and content, which cover different lexical layers such as clothing and shoes, animals and birds, plants, tools and so on, which have special lexical and semantic characteristics.

In the dissertation, analyzing the theoretical opinions of specialists, special attention is paid to the place of borrowed words, the sources and reasons for the occurrence of these words in the language. Especially, borrowed words from the Arabic language are carefully considered, lexic-thematic groups of these words and words with a broken and regular plural forms are determined. Also, the place and meanings of borrowed words from the Turkic-Mongolian language, related languages of the ancient period such as Bactrian, Port, Sogdian, Midian and unrelated Aramaic, Greek and Chinese languages are analyzed.

When analyzing the word-formation characteristics of the "Dictionary" by S. Aini, the structures of the commented words are considered, the properties of affix word-formation morphemes and models of complex lexical units are analyzed.

So, in the dissertation work, materials related to dialethism and borrowed words in the «Brief Explanatory Dictionary of the Tajik Language» by S. Aini are more fully classified and analyzed. Their roles in the formation of words and terminologies in various areas of human life have been determined. The lexical and semantic features and structural characteristics of the entries in this dictionary are considered.